

บทที่ 3

"ท้องถิ่น" ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435

3.1 ปัจจัยและการเปลี่ยนแปลงการรับรู้ของชนชั้นนำไทย

การเกิดขึ้นของรัฐไทยแบบใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 กล่าวได้ว่า เป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงความคิดที่เป็นรากฐานของสำนักทางประวัติศาสตร์แบบใหม่ คือ การเปลี่ยนแปลงความคิดทางเวลา การเปลี่ยนแปลงความคิดเรื่องรัฐและกษัตริย์ และการเปลี่ยนแปลงคติเรื่องชาติ¹ ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงการรับรู้ของชนชั้นนำไทยมีผลต่อการเกิดสิ่งใหม่ขึ้นในสังคมไทย ก่อนที่จะศึกษาถึงการรับรู้เกี่ยวกับ "ท้องถิ่น" ของชนชั้นนำไทย จึงต้องพิจารณาถึงปัจจัยที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการรับรู้ก่อน ซึ่งในที่นี้ผู้เขียนเห็นว่าควรให้ความสนใจต่อปัจจัยสำคัญ ๆ ดังนี้

ปัจจัยแรก การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจไทย ข้อถกเถียงในการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 ที่สำคัญประการหนึ่งก็คือ ทุนนิยมได้กำเนิดและพัฒนาการนับจากจุดเปลี่ยนในสังคมไทย คือ หลังสนธิสัญญาเบาว์ริงในปี พ.ศ. 2398 หรือว่า กำเนิดและพัฒนาการของทุนนิยมในสังคมไทยค่อย ๆ ก่อตัวขึ้นภายในระยะเปลี่ยนผ่านช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนหน้านั้นกันแน่² ในงานวิชาการของ "สำนักฉัตรทิพย์ นาถสุภา" ได้เสนอว่า ก่อนที่ไทยจะทำสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 นั้น เศรษฐกิจไทยส่วนใหญ่เป็นแบบพออยู่พินัย และการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจของไทยจากระบบเศรษฐกิจแบบพออยู่พินัยมาสู่ระบบเศรษฐกิจเงินตราว่าเกิดจาก แรงผลักดันจากภายนอกคือ ระบบทุนนิยมโลก นับจากประเทศไทยเปิดประ

¹ดู อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4-พ.ศ.2475. ; อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, "ความเปลี่ยนแปลงความคิดทางเวลาในสังคมไทย," วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง 6/3-4 (ตุลาคม 2531). ; เตือนใจ ไชยศิลป์, "ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นนำสยาม พ.ศ.2435-2476".

²ดูรายละเอียดจากบทความของ พรชัย คุ่มทวีพร, "แนววิเคราะห์สังคมไทยจากอดีต-ปัจจุบัน," ใน สมัชชาวิชาการสังคมศาสตร์เพื่อการวิจัย 2526 (กรุงเทพมหานคร : กลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526). ; สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, "สังคมไทยจากศักดิ์นาสู่ทุนนิยม," วารสารธรรมศาสตร์ 11/2 (มิถุนายน 2525).

เทศด้วยการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ.2398 ทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบพอยังขึ้นของไทยแตกสลาย อุตสาหกรรมพื้นฐานเสื่อมโทรม ในกระบวนการเดียวกันนี้ ระบบการผลิตเพื่อการค้าแบบเมืองขึ้นได้ถือกำเนิดขึ้น ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของการค้าภายใน และเกิดระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราขึ้น³

โดยเฉพาะภายหลังการทำสัญญาเบาว์ริง พ.ศ.2398 วิธีการผลิตเพื่อการยังชีพต้องแตกสลายขึ้นขึ้นกลางจำนวนมากได้เกิดขึ้น และการขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้าได้เกิดขึ้นตามความต้องการของตลาดต่างประเทศ อีกทั้งการผสมผสานระหว่างทุนนิยมตะวันตกกับระบบศักดินาไทยเกิดตามมาเมื่อไทยต้องยุติการค้าผูกขาดโดยรัฐ พร้อมกับการเปิดทางให้การลงทุนของทุนนิยมตะวันตกหลังไหลเข้าสู่สังคมตามข้อตกลงระหว่างไทยกับอังกฤษตามสนธิสัญญาเบาว์ริง นับจากที่สมมุติฐานนี้ได้รับการเสนอขึ้น ได้มีการวิเคราะห์เศรษฐกิจไทยด้วยแนวทางของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองอย่างกว้างขวาง⁴

แต่จากงานของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ทำลายภาพสังคมไทยต้นรัตนโกสินทร์ที่ "สำนักจักรทินย์ นาถสุภา" ได้เสนอภาพที่มีลักษณะหยุดนิ่งในช่วงเวลาก่อนการทำสัญญาเบาว์ริง พ.ศ.2398 นั้นไป และทำให้จุดเริ่มต้นที่สำคัญจุดหนึ่งของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ คือ สัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 ได้ขยับไปก่อนหน้านั้นด้วย แม้จักรทินย์ นาถสุภาจะได้กล่าวว่าไม่มีความ

³โปรดดู จักรทินย์ นาถสุภา, *วิวัฒนาการทุนนิยมไทย* (กรุงเทพมหานคร : ฝ่ายวิชาการ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521).

⁴ดูผลงานวิชาการดังกล่าวได้เช่น สิริลักษณ์ คักดีเกรียงไกร, *ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2523). ; ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524). ; ชูสิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," (วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2522). ; สุวิทย์ ไพบยวัฒน์, *วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2389-2475* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2524).

แตกต่างกันและขัดแย้ง ระหว่างงานของเขา กับของนิธิ เอียวศรีวงศ์^๕ อย่างไรก็ตาม นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้เสนอว่า แม้ระบบเศรษฐกิจไทยจะยังคงมีวิธีการผลิตแบบยังชีพ แต่ก็ได้มีการก่อตัวของทุนนิยมอยู่ด้วยตลอดช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ปรัชญาการนี้ดังกล่าวถูกอธิบายด้วยปัจจัยการค้า โดยเฉพาะการค้าต่างประเทศที่มีความสำคัญต่อรายได้ของประเทศไทย และสังคมไทยมีระบบเศรษฐกิจที่พึ่งพาการเกษตรเพื่อการตลาดและการส่งออก และวิเคราะห์ถึงการเกิดระบบเงินตราโดยชาวจีนในสังคมไทยว่า ได้เอื้อต่อการสะสมทุนและก่อให้เกิดชนชั้นกระฎุมพี คือ นายทุนข้าราชการและพ่อค้าจีนในไทยร่วมกันแสวงหาผลประโยชน์จากระบบการค้าต่างประเทศของรัฐ^๖

ควรกล่าวด้วยว่า วิธีการมองประวัติศาสตร์ไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เป็นการมองความเปลี่ยนแปลงในระบบเศรษฐกิจอย่างเป็นกระแสต่อเนื่อง โดยชี้ว่าความเปลี่ยนแปลงได้ปรากฏเป็นผลวิวัฒนาการที่ก่อตัวพัฒนาขึ้นเป็นทุนนิยมในสังคมไทยควบคู่ไปกับการขยายตัวของการค้าต่างประเทศที่ดำเนินการโดยรัฐ และเมื่อเกิดสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 ผลวิวัฒนาการดังกล่าวได้ตอบโต้กับปัจจัยภายนอกที่เข้ามา กับสนธิสัญญานี้ ส่งผลเป็นความเปลี่ยนแปลงอีกช่วงหนึ่งแก่ระบบเศรษฐกิจไทย

จะเห็นได้ว่า ข้อถกเถียงเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยข้างต้นนี้ ใช้วิธีการมองปัญหาและตั้งสมมติฐานแตกต่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นที่ว่าด้วยความสำคัญของการค้าต่างประเทศ กล่าวคือ "สำนักฉัตรทิพย์ นาถสุภา" ชี้ว่าการค้าต่างประเทศขยายตัวอย่างมากและส่งผลถึงการก่อตัวของทุนนิยมในโครงสร้างเศรษฐกิจไทยหลังจากที่มีการเกิดจุดหักเหทางประวัติศาสตร์ อันเป็นผลจากสนธิสัญญาเบาว์ริง ในขณะที่นิธิ เอียวศรีวงศ์ ชี้ลงไปเลยว่าการค้าต่างประเทศขยายตัวอย่างมากมาตลอดช่วงต้นรัตนโกสินทร์ และส่งผลให้เกิดการเกษตรเพื่อการตลาดและการส่งออก

^๕ ติววิจารณ์บทความของนิธิ เอียวศรีวงศ์ โดยฉัตรทิพย์ นาถสุภา ใน วารสารธรรมศาสตร์ 11/1 (มีนาคม 2525) : 84-87. ; สมเกียรติ วันทะนะ, "ประวัติศาสตร์ไทยในทศวรรษที่ผ่านมา (2520-2530)," ใน เอกสารสัมมนาวิชาการสมาคมประวัติศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร : สมาคมประวัติศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2531), หน้า 43.

^๖ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์," ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 75-171.

ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่แสดงให้เห็นถึงการก่อตัวของทุนนิยมในโครงสร้างเศรษฐกิจไทย⁷

อย่างไรก็ตาม สมภพ มานะรังสรรค์ ได้ตั้งข้อสังเกตว่า แม้การศึกษาของนิธิ เอียวศรีวงศ์ จะชี้ให้เห็นว่า สภาพเศรษฐกิจช่วงต้นรัตนโกสินทร์ก่อนหน้าสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 ได้มีพัฒนาการของระบบเศรษฐกิจแบบตลาดอย่างชัดเจนแทนที่จะเป็นเศรษฐกิจแบบยังชีพคือ เศรษฐกิจจะมีลักษณะเติบโตขึ้น แต่ยังมีขนาดที่ค่อนข้างจำกัด "ไม่เป็นกอบเป็นกำ" กล่าวคือ ความเข้มข้นและขอบเขตของความเปลี่ยนแปลงนั้นมีไม่มากและส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจตลาดไม่ได้ขยายตัวออกไปเท่าที่ควร⁸ และประเด็นนี้ถือเป็นข้อจำกัดของงานดังกล่าว

สมภพ มานะรังสรรค์ ยังได้เสนออีกด้วยว่า นับตั้งแต่รัฐไทยได้ทำสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา เศรษฐกิจไทยก็มีความเปลี่ยนแปลงเติบโตมากขึ้นยิ่งกว่าช่วงก่อนหน้านั้น โดยพิจารณาได้จากการเปลี่ยนแปลงขยายตัวของการค้าระหว่างประเทศ และโครงสร้างการผลิตของประเทศมีนัยยะทางการตลาด หรือผลิตเพื่อขายมากยิ่งขึ้น พัฒนาการดังกล่าวได้เกิดขึ้นท่ามกลางความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจโลกซึ่งมีความเปลี่ยนแปลงมากยิ่งขึ้นไปกว่าเดิมเช่นกัน พัฒนาการเศรษฐกิจไทยหลังสัญญาเบาว์ริงซึ่งถูกกระตุ้นโดยการค้าระหว่างประเทศนั้น ส่งผลให้เศรษฐกิจไทยมีโครงสร้างที่ซับซ้อนมากยิ่งขึ้นไปกว่าเดิม จนอาจทำให้โครงสร้างทางการเมืองและการปกครองเดิมของรัฐไทยไม่สอดคล้องกับเศรษฐกิจที่มีความเปลี่ยนแปลงมาก และความสลับซับซ้อนยิ่งขึ้นไปกว่าเดิม จนในที่สุดต้องมีการปฏิรูปการปกครองขึ้นในปี พ.ศ. 2435⁹

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า ภายหลังจากทำสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 ระบบเศรษฐกิจไทยเกิดการขยายตัว ดังปรากฏว่า ภายหลังจากทำสัญญาเบาว์ริงเพียง 1 ปี มีเรือสินค้า

⁷ เชษฐา พวงหัตถ์ "การค้าและการก่อตัวของรัฐ : สยามในยุคต้นรัตนโกสินทร์," *รวมบทความประวัติศาสตร์* 13 (2534) : 42-45.

⁸ สมภพ มานะรังสรรค์, "การขยายตัวของเศรษฐกิจไทยในช่วงต้นศตวรรษที่ 19," *วารสารเอเชียปริทัศน์* 10/1 (มกราคม-เมษายน 2532).

⁹ สมภพ มานะรังสรรค์, *แนวโน้มนโยบายเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536).

ต่างชาติเข้ามาค้าขายในไทยถึง 130 ลำ¹⁰ เมื่อการค้าขายตัวมากขึ้น เงินตราได้กลายเป็นสิ่งที่สำคัญและมีความต้องการมากขึ้น การขยายตัวของระบบเงินตราทำให้ระบบการควบคุมกำลังคนในสังคมผ่อนคลายความเข้มงวดลง โดยยอมรับตัวเงินแทนที่การเรียกเกณฑ์แรงงาน การที่ไพร่ไม่ถูกเกณฑ์แรงงานทำให้คนมีเวลาทำมาหาเลี้ยงชีพมากขึ้น โดยแต่ละคนจะทำงานตามความถนัดและความสามารถของตน ก่อให้เกิดลักษณะการแบ่งงานกันทำ ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงความคิดเกี่ยวกับการก้าวหน้าของสังคม ทำให้ชนชั้นนำไทยรับรู้ถึงความเจริญของสังคมว่า เกิดจากกลุ่มต่าง ๆ มาอยู่ร่วมกัน และต่างทำงานในหน้าที่ของตน เท่ากับการยอมรับว่าคนเป็นส่วนประกอบสำคัญของสังคม ซึ่งนำไปสู่แนวความคิดเกี่ยวกับหน้าที่พลเมืองที่มีต่อชาติ เพราะเมื่อชาติเจริญขึ้นแล้ว พลเมืองในรัฐก็ย่อมได้รับผลของความเจริญก้าวหน้าไปด้วย¹¹

จากการที่ชนชั้นนำไทยถือกำเนิดในราชสำนักทำให้มีโอกาสพัฒนาแนวความคิดที่มีลักษณะของความเป็นเหตุเป็นผล อันมีรากฐานอยู่บนความจริงตามประสบการณ์ ทั้งนี้เพราะได้เติบโตในท่ามกลางสภาพความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจดังกล่าวแล้ว ประกอบกับสังคมมีความเสมอภาคมากขึ้น ทำให้มูลนาย และไพร่จำนวนหนึ่งมีลักษณะของความเป็นกระฎุมพี ที่ให้ความสำคัญแก่ความเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น เป็นเหตุผลที่มีพื้นฐานอยู่บนความจริงตามประสบการณ์ และเชื่อในสติปัญญาความสามารถของมนุษย์ ด้วยเหตุผลนี้ชนชั้นนำไทยความคิดแบบมนุษยนิยม และเหตุผลนิยมจึงมีมากขึ้น

ประการที่สอง จากการศึกษาสามารถยึดครองอินเดียทั้งหมดได้ใน พ.ศ. 2306 โดยบริษัท

¹⁰ บัณฑิต อินทรชัยศรี, "พระบรมราชาบายด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2521), หน้า 44. ; ดู วราภรณ์ ทิทานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522).

¹¹ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, "การเกิดแนวคิด "หน้าที่พลเมือง" ในรัฐไทยสมัยใหม่," รัฐศาสตร์สาร 14/3, 15/1, (กันยายน 2531-เมษายน 2532) : 204-227.

บริษัท British East India¹² การพ่ายแพ้สงครามกับอังกฤษครั้งแรกของพม่า และการผนวกพม่าตอนใต้ของอังกฤษ ใน พ.ศ.2368¹³ เป็นเสมือนสัญญาณเตือนให้แก่ไทย เพราะพม่าและไทยมียุทธวิธีในการรบแบบเดียวกัน การพ่ายแพ้ของพม่าทำให้ชนชั้นปกครองไทยตระหนักถึงประสิทธิภาพของกองทัพอังกฤษ ดังนั้น เมื่ออังกฤษส่งเฮนรี เบอร์นี มาทำสัญญาในปี พ.ศ.2369 จึงได้รับความร่วมมือจากไทยอย่างดี ยิ่งต่อมาอังกฤษสามารถรบชนะจีนในสงครามฝิ่น เมื่อ พ.ศ.2385 ทำให้จีนต้องยอมเปิดเมืองท่า เอ๋หมิง ฝูโจว หิงโป และเซียงไฮ้ ตามสนธิสัญญานานกิง¹⁴ และการยึดครองของฝรั่งเศสโดยเริ่มจากยึดเมืองไซ่ง่อนเมื่อ พ.ศ.2402 ยึดญวนเหนือ (ตั้งเกี้ยว) พ.ศ.2401 และยึดญวนกลางใน พ.ศ.2422 ซึ่งเป็นอันหมดสิ้น "ดินแดน" ของญวน ทำให้ฝรั่งเศสเข้ามาใกล้อาณาจักรไทยทางทิศตะวันออก¹⁵ การขยายอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกดังกล่าว มีส่วนผลักดันให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักถึงความเป็นมหาอำนาจของประเทศตะวันตกที่สามารถโค่นล้มมหาอำนาจเก่าในทวีปเอเชีย เช่น อินเดีย และจีนลงได้ ส่งผลให้รัฐไทยมีความเต็มใจที่จะรับวิทยาการตะวันตกในด้านต่าง ๆ ที่มีประสิทธิภาพดีกว่าแนวความรู้แบบเก่า และเห็นถึงความจำเป็นที่ต้องดำเนินนโยบายทางการทูตด้วยวิธีผ่อนปรนกับมหาอำนาจตะวันตก เพื่อมิให้ไทยต้องตกอยู่ในสภาพเดียวกันกับอินเดีย จีน พม่า และเวียดนาม¹⁶

¹² อติศร หมวกนิมาย, "กรมทำกับแคระรัฐกิจไทย : วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสัญญาบาวริง พ.ศ.2310-2398," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัยบูรพา 2531), หน้า 178.

¹³ เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ.2435-2458, หน้า 68.

¹⁴ ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์, "ผูกปี้ : การจัดเก็บเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัยบูรพา 2524), หน้า 12.

¹⁵ จักรกฤษณ์ นรานิตผดุงการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย, หน้า 52-54.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 38-57.

ดังได้กล่าวแล้วว่า ชนชั้นนำไทยตระหนักถึงอันตรายของจักรวรรดินิยมตะวันตก ทำให้ชนชั้นนำไทยต้องสร้างความสัมพันธ์อันดีต่อมหาอำนาจตะวันตก ดังจะเห็นได้ว่า รัชกาลที่ 4 ได้ทรงต้อนรับ เซอร์จอห์น เบาวริง อย่างดี ในการเดินทางเข้ามาทำสนธิสัญญาเบาวริงใน พ.ศ.2398 ซึ่งมีจุดประสงค์ของสัญญาเพื่อเป็นไมตรีและทำการค้ากับไทยเป็นหลัก และจากการที่ไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาวริงข้างต้น ได้กลายเป็นรูปแบบที่ประเทศมหาอำนาจตะวันตกอื่น ๆ ยึดถือสำหรับการลงนามในสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับไทยในเวลาต่อมา¹⁷

จากการที่ไทยได้ลงนามในสัญญาเบาวริง พ.ศ.2398 ก่อให้เกิดประเพณีใหม่ในการติดต่อค้าขายต่อกันกับประเทศมหาอำนาจตะวันตก กล่าวคือ จะต้องเป็นการติดต่อกันภายใต้ระบบการทำสนธิสัญญาอย่างเป็นทางการ เป็นลายลักษณ์อักษรซึ่งกันและกัน โดยประเพณีเช่นนี้สยามไม่เคยเคยมาก่อนในระยะที่ติดต่อกับชาวจีน และเพื่อนบ้านในเอเชียในช่วงเวลาดังกล่าวมาก่อนหน้านี้ก็เป็นเรื่องการเจรจากันมากกว่าการลงนามในสนธิสัญญาอย่างเป็นทางการเป็นลายลักษณ์อักษร ฉะนั้น การลงนามในสนธิสัญญากับชาติตะวันตกในครั้งนี้ ทำให้ชนชั้นนำต้องปรับความคิดเกี่ยวกับเรื่องการเมืองมีสัมพันธไมตรีกับคนต่างถิ่นอีกรูปแบบหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม การทำสัญญาเบาวริงกับชาติตะวันตกในช่วงนี้ รัชกาลที่ 4 ทรงตระหนักดีว่าไทยตกอยู่ในสภาวะที่เสียเปรียบทางด้านเศรษฐกิจอย่างเห็นได้ชัด เพราะไทยถูกจำกัดภาษีขาเข้าเพียงร้อยละ 3 และยังต้องยกเลิกระบบการผูกขาดโดยพระคลังสินค้าอีกด้วย แต่พระองค์ก็ต้องทรงอยู่ในภาวะจำยอมที่จะต้องดำเนินนโยบายผ่อนปรนกับประเทศมหาอำนาจตะวันตกเพื่อความอยู่รอดของไทยเอง ด้วยการลงนามในสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับประเทศอื่น ๆ ในแนวสนธิสัญญาเบาวริง เพื่อมิให้เห็นว่าไทยได้ถูกจับจองโดยชาติใดชาติหนึ่ง¹⁸

¹⁷ดู ทรงศรี อัจฉอรุณ, "การแก้ไขสนธิสัญญาว่าด้วยสิทธิสภาพนอกอาณาเขตกับประเทศมหาอำนาจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2506).

¹⁸สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 (กรุงเทพมหานคร : เกื้อกูลการพิมพ์, 2502), หน้า 326.

อาจกล่าวได้ว่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 นับเป็นสมัยเริ่มต้นแห่งการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก ด้วยทรงตระหนักดีว่าระเบียบประเพณีบางอย่างในสังคมไทยเป็นสิ่งที่ล้าหลัง และขัดขวางต่อความเจริญของประเทศ ซึ่งตะวันตกอาจใช้เป็นข้ออ้างในการคุกคามได้ ดังจะเห็นจากพระราชดำริตอนหนึ่งว่า "...ประเทศทั้งหมดทางตะวันออกต่อไปนี้ ภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที ถ้าไม่เปลี่ยนรัฐบาลนโยบายของประเทศสยามให้ฝรั่งนิยมว่า ไทยพยายามบำรุงบ้านเมืองให้เจริญตามอารยธรรมก็อาจจะไม่ปลอดภัยมั่นคงได้..."¹⁹

ด้วยความคิดที่ว่า การที่จะรักษาย่านเมืองไว้ได้ไทยจะต้องพัฒนาประเทศให้เจริญเทียบเท่าตะวันตก ดังนั้นชนชั้นนำไทยจึงให้ความสนใจต่อการศึกษาวិทยาการความรู้ต่าง ๆ ของตะวันตกอย่างกว้างขวาง โดยให้ความสนใจต่อความรู้ที่คิดว่าจะมีผลนำไปใช้พัฒนาความเจริญของไทย เช่น วิชาการทหาร วิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ มานุษยวิทยา และกฎหมาย เป็นต้น²⁰

การเปลี่ยนแปลงการรับรู้ของชนชั้นนำไทย นอกเหนือจากการเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาภายในสังคมไทยที่มีผลจากการขยายและเติบโตของทุนนิยมในต้นรัตนโกสินทร์แล้ว ปัจจัยหนึ่งก็คือ อิทธิพลตะวันตก ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการรับรู้ของชนชั้นนำไทย โดยเฉพาะแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐแบบใหม่ในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 มีส่วนทำให้ชนชั้นนำไทยเห็นว่าสภาพต่าง ๆ ของ "ท้องถิ่น" เป็น "ข้ออ่อนด้อย" และเป็น "ปัญหา" ในช่วงระยะเวลาอันนั้น จึงนำไปสู่การปฏิรูปการปกครองประเทศ และการสร้างรัฐแบบใหม่

¹⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2510), หน้า 41.

²⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพระนิพนธ์ เบ็ดเตล็ด (กรุงเทพมหานคร : ศุภสภา, 2504), หน้า 108-110.

3.2 "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435

3.2.1 "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" : ประวัติความเป็นมา

"หัวเมืองลาวภาคอีสาน" หมายถึงถึง 19 จังหวัดของภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปัจจุบัน อันประกอบด้วย จังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี อำนาจเจริญ มุกดาหาร ยโสธร ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ สกลนคร มหาสารคาม ชัยภูมิ ขอนแก่นอุดรธานี หนองบัวลำภู เลย หนองคาย และนครพนม อีสานมีเขตแดนทางด้านตะวันตกติดต่อกับเขตจังหวัดพิจิตร โลก เพชรบูรณ์ ลพบุรี และสระบุรี ส่วนทางด้านทิศตะวันออกและทิศเหนือ จดพรมแดนของลาวจากร่องน้ำเหืองงา ลำน้ำเหือง ทางเหนือมาจนจร่วมพรมแดนลาว กัมพูชา ไทย ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ รวมความยาว 866 กิโลเมตร ทางทิศใต้มีพรมแดนติดต่อกับกัมพูชา 357 กิโลเมตร

ลักษณะทางภูมิประเทศโดยทั่วไปของอีสานเป็นที่ราบสูงที่ถูกยกตัวขึ้นในตอนปลายยุคเทอร์เชียรี (Tertiary)² ทำให้เกิดขอบสูงทางด้านตะวันตกและด้านใต้ของภูมิภาคแล้วพื้นที่จะค่อย ๆ เอียงลงเข้าสู่ตอนกลางและตะวันออกของภูมิภาคในที่สุด ส่วนบริเวณตอนกลางจะมีลักษณะเป็นแอ่งแบบกะทะหงาย 2 แอ่งใหญ่ คือ แอ่งโคราช และแอ่งสกลนคร โดยมี "ภูพาน" เป็นแนวกั้นระหว่างแอ่งทั้งสองพื้นที่ ทิวเขาภูพาน ชาติจากทิศตะวันออก ตั้งแต่อำเภอโขงเจียมขึ้นไปตามแม่น้ำโขงฝั่งขวา (ตะวันตก) ผ่านพื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัดมุกดาหาร บางส่วนของกาฬสินธุ์ สกลนคร นครพนม ไปสิ้นสุดที่อำเภอส่องดาว จังหวัดสกลนคร และที่อำเภอเขาสวนกวาง จังหวัดขอนแก่น และทิวเขาภูพานอีกทิวหนึ่งคือ ภูพานตะวันตก ชาติจากริมแม่น้ำโขง จังหวัดเลย ผ่านลงมาทางใต้ผ่านจังหวัดอุดรธานี หนองบัวลำภู ขอนแก่น มาจดกับทิวเขาดงพญาเย็น บริเวณอำเภอเทพสถิตย์ จังหวัดชัยภูมิ ทางตะวันตกของภาคมีทิวเขาที่สำคัญคือ ทิวเขาเลย-เพชรบูรณ์ และทิวเขาดงพญาเย็น กั้นภาคอีสานกับภาคเหนือและภาคกลาง โดยทิวเขาดงพญาเย็นยาวมาทางใต้มาถึงอำเภอเมืองนครนายก ที่ตั้งอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ อีกส่วนหนึ่งจดทิวเขาสันกำแพง บริเวณเขาวง เขตอุทยานแห่งชาติทับลาน

² อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, (มหาสารคาม : พรศักดิ์แอนแอลโซวิเอท, 2525), หน้า 13.

ส่วนทางทิศใต้มีทิวเขาที่สำคัญ 2 ทิว ทิวแรกคือ ทิวเขาสันกำแพง จากยอดเขาเขียว ในเขตอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ ชาติไปทางตะวันออกไปถึงช่องตะโก เขตอำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว กับเขตอำเภอประจำ จังหวัดบุรีรัมย์ ทิวเขาที่สองคือ ทิวเขาพนมดงรัก ซึ่งพาดจากช่องตะโก ไปทางตะวันออกไปจนถึงแม่น้ำโขง ที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี²²

ทิวเขาที่สำคัญดังกล่าวเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำสำคัญ 3 สายของภาคอีสาน กล่าวคือ แม่น้ำมูล กำเนิดจากเขาวง เขาละมั่งและภูสามง่าม ในทิวเขาสันกำแพง อำเภอครบุรี จังหวัดนครราชสีมา แม่น้ำมูลยาว 641 กิโลเมตร ไหลลงแม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม แม่น้ำชี เป็นแม่น้ำสายหลักของอีสาน ตอนกลาง เช่นเดียวกับแม่น้ำมูลเป็นแม่น้ำสายหลักในเขตอีสานใต้ ต้นกำเนิดของแม่น้ำชีอยู่ที่เขาค้อม้าง กับเขายอดชีในทิวเขาเพชรบูรณ์ 1 จังหวัดชัยภูมิ แม่น้ำชียาว 741 กิโลเมตร ไหลลงแม่น้ำมูลที่จังหวัดอุบลราชธานี และแม่น้ำที่สำคัญของอีสานเหนือ คือ แม่น้ำสงคราม กำเนิดจากภูผาเหล็ก ภูผาหักในทิวเขาภูพาน ในอำเภอส่องดาว จังหวัดสกลนคร และอำเภอไชยวาน จังหวัดอุดรธานี แล้วไหลขึ้นไปทางเหนือถึง อำเภอบ้านม่วง จังหวัดสกลนคร และอำเภอโซ่พิสัย จังหวัดหนองคาย แม่น้ำสงครามยาว 420 กิโลเมตร²³

อีสานเป็นดินแดนเก่าแก่ที่มีความเจริญทางวัฒนธรรมมาช้านาน ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ดังจะเห็นได้จากการพบซากเมืองโบราณ โบราณสถานและโบราณวัตถุปรากฏอยู่ทั่วไปในดินแดนแห่งนี้ การศึกษาและวิจัยของนักโบราณคดีและนักประวัติศาสตร์ได้พบว่า ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ในอีสานรู้จักนำแรงงานจากสัตว์คือ ควาย (กระบือ) มาช่วยในงานกสิกรรม ตลอดจนรู้จักการผสมและการหล่อโลหะใช้ไม่ต่ำกว่า 3,600 ปีมาแล้ว และสำหรับวัฒนธรรมที่ปรากฏหลักฐานเด่นชัดในพุทธศตวรรษที่ 12-16 ซึ่งเป็นยุคหัวเลี้ยวหัวต่อของสมัยประวัติศาสตร์อีสานนั้น จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีพอสรุปได้ คือ วัฒนธรรมที่ได้รับอิทธิพลจากขอม ซึ่งพบอยู่อย่างหนาแน่นในเขตอีสานใต้ได้แก่ จังหวัดอุบลราชธานี สุรินทร์ ศรีสะเกษ ซึ่งปรากฏเหลืออยู่ในรูปของเทวสถาน คิวลิงค์และรูปโคเนท และวัฒนธรรมแบบทวารวดีที่ได้รับอิทธิพลมาจากภาคกลาง

²² ประสิทธิ์ คุรุรัตน์, ภูมิศาสตร์กายภาพอีสาน (ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2530), หน้า 127-135.

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 151-161.

ของไทย พบในบริเวณจังหวัดกาฬสินธุ์ ขอนแก่น ชัยภูมิ ฯลฯ ซึ่งเป็นศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องในพระพุทธศาสนา เช่น พระพุทธรูปเสมาหิน เป็นต้น²⁴

ต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ 20-21 วัฒนธรรมทั้งสองสายดังกล่าว ได้ผสมผสานกันเป็นวัฒนธรรมแบบใหม่ โดยมีอาณาจักรลาวเป็นศูนย์กลางและได้แผ่อิทธิพลเข้ามาในดินแดนอีสาน²⁵ อาณาจักรลาวได้ขยายอาณาเขตเข้าสู่ดินแดนอีสานในสมัยพระเจ้าฟ้างุ้ม(พ.ศ. 1896-1916) ดังปรากฏหลักฐานว่าเมื่อพระองค์ได้ทรงขยายอาณาเขตมาจนจดเทือกเขาตองพระยาไฟ ภูเขาพระยาผ่องแล้ว ได้ทรงส่งพระราชสาส์นมาขอดินแดนดังกล่าว กับสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พ.ศ. 1893-1912)²⁶ ทำให้ดินแดนอีสานเริ่มได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากอาณาจักรลาว ในระยะหลังจากนั้นแม้ว่าอาณาจักรอยุธยาจะสามารถขยายอาณาเขตเข้ามาในดินแดนบางส่วนของอีสานแล้วก็ตาม แต่ปรากฏว่าอาณาจักรอยุธยาก็ยังไม่ได้เข้ามาควบคุมดินแดนอีสานอย่างใกล้ชิดมากนัก

ต่อมาในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี พ.ศ. 2322 ราชอาณาจักรไทยยกทัพไปตีเวียงจันทน์ได้ ทำให้อาณาจักรลาวตกเป็นประเทศราชของไทย สาเหตุที่ไทยสามารถเข้ามาครอบครองดินแดนอาณาจักรลาว และอีสานทั้งหมดได้ ก็เพราะการแตกแยกของชนชั้นปกครองของล้านช้างเอง ตั้งแต่ พ.ศ. 2250 กลุ่มผู้นำส่วนหนึ่งได้แยกตัวจากเวียงจันทน์ไปตั้งอาณาจักรล้านช้างร่มขาว (หลวงพระบาง) ทางตอนเหนือ ต่อมาใน พ.ศ. 2256 ก็มีผู้นำอีกส่วนหนึ่งไปตั้งอาณาจักรจำปาศักดิ์ ทางใต้ ลาวจึงแตกเป็นสามอาณาจักร โดยทางเหนือคือหลวงพระบาง, ตอนกลางคือเวียงจันทน์ และทางใต้คือจำปาศักดิ์ ทำให้ความเข้มแข็งของลาวลดลง และต่อมาในราว พ.ศ. 2308 กลุ่มผู้นำของเวียงจันทน์ก็เกิดการแตกแยกอีก โดยสองพี่น้องพระวอกับพระตาซึ่งเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของเวียงจันทน์ เกิดพิศอกกับพระเจ้าสิริบุญสาร กษัตริย์เวียงจันทน์สองพี่น้องได้พาบ่าวไพร่ ญาติ

²⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, "อีสานพุทธศตวรรษที่ 12-16," ใน ประวัติศาสตร์และโบราณคดี นิคม จารุมณี และประทีป ชุมพล, บรรณาธิการ (มหาสารคาม : วิทยาลัยครูมหาสารคาม, 2521), หน้า 48-49.

²⁵ ศรีศักร วัลลิโภดม, "อีสานสมัยลพบุรี" ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

²⁶ ดู สิลลา วีระวงศ์, ประวัติศาสตร์ลาว แปลโดย สมหมาย เปรมจิตต์ (เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2535).

พี่น้อง เป็นจำนวนมากกลับมาตั้งบ้อมสู้กับพระเจ้าสิริบุญสาร ที่หนองบัวลำภูซึ่งเป็นเมืองเก่าของสองพี่น้องนี้ สู้กับพระเจ้าสิริบุญสารอยู่ 3 ปี สู้ไม่ได้เพราะพระเจ้าสิริบุญสารขอกำลังจากหม่อมมาช่วยปราบด้วย พระตาตายในที่ลุด จนคนที่เหลือแตกหนีลงมาทางอีสานใต้ พระวอมาขอพี่น้องเจ้าไชยกุมาร กษัตริย์จำปาศักดิ์ แต่ต่อมาเกิดผิดใจกับเจ้าไชยกุมารอีกจึงแยกตัวออกมาขอพี่น้องพระบรมโพธิสมภาร พระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งพระองค์ก็ทรงรับไว้ ชำความแตกแยกกระหว่างพระวอกับเจ้าไชยกุมาร ทราบไปถึงพระเจ้าสิริบุญสารจึงส่งกองทัพมาปราบพระวอ พระวอตายในที่รบ การกระทำของพระเจ้าสิริบุญสารต่อพระวอ เป็นเหตุให้พระเจ้ากรุงธนบุรีส่งกองทัพมาตีหัวเมืองลาวทั้งหมดทั้งฝั่งขวา (อีสาน) และฝั่งซ้าย ในครั้งนั้น หลวงพระบางซึ่งไม่ถูกกับเวียงจันทน์ก็ส่งกองทัพมาช่วยตีเวียงจันทน์ด้วย กองทัพไทยตีเวียงจันทน์ได้ในปี พ.ศ.2322 ฝ่ายไทยได้ัญเชิญพระแก้วมรกต และพระบางมาประดิษฐานที่ธนบุรี กับกวาดต้อนราษฎรลาว เวียงจันทน์เป็นจำนวนมากมาตั้งถิ่นฐานที่สระบุรี นับแต่นั้นมา เวียงจันทน์ หลวงพระบาง และจำปาศักดิ์ก็ถูกลดฐานะเป็นประเทศราชของไทย อย่างไรก็ตาม ภายหลังเสร็จศึกการปราบเวียงจันทน์ของไทยใน พ.ศ.2322 ท้าวคำผงบุตรของพระตา ได้ตั้งรกรากที่ดงอู่ผึ้ง หรือเมืองอุบลราชธานีในปัจจุบัน ท้าวคำผงเป็นเจ้าเมืองอุบลคนแรก ท้าวฝ่ายหน้าบุตรชายอีกคนหนึ่งของพระตาไปตั้งชุมชนที่บ้านสิงห์ท่า และบ้านสิงห์โคก ตั้งแต่ พ.ศ.2311 ต่อมาในปี พ.ศ.2357 สมัยรัชกาลที่ 2 จึงยกบ้านสิงห์ท่า เป็นเมืองยโสธร และในปีเดียวกันได้ยกบ้านโคกโก่งดงพะเนียงเป็นเมืองเขมราฐธานี โดยตั้งอุปฮาด (กำ) บุตรพระตาเป็นพระเทพวงศา เจ้าเมืองคนแรก²⁷

การเกิดชุมชนลาวใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" โดยเฉพาะบริเวณตอนในของที่ราบสูงโคราชลึกลงไปจากฝั่งแม่น้ำโขงนั้น มีสาเหตุมาจากการหลบหนีความวุ่นวายทางการเมือง นับตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 23 จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 24²⁸ นอกเหนือจากกลุ่มของพระวอ พระตา ดังที่กล่าวมาแล้ว ยังมีอีกกลุ่มหนึ่งที่มีความสำคัญ คือ กลุ่มพระครูสีดา วัดโพนสะเม็ด บ้านเดิมอยู่ที่

²⁷ เติม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 115-118.

²⁸ ธีระชัย บุญมาธรรม, "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ.2436-2450," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 22-25.

บริเวณบ้านผือ อุดรธานี เป็นพระที่ชาวบ้านและข้าราชการในเวียงจันทน์นับถือมาก ต่อมาราวปี พ.ศ.2231 เกิดความวุ่นวายจลาจลแย่งชิงราชสมบัติในนครเวียงจันทน์²⁹ เจ้าหญิงสุ่มังคะ และพระราชโอรส ตลอดจนข้าราชการบริวาร เป็นจำนวนมากประมาณ 3,000 คน ได้อพยพหนีภัยจากเวียงจันทน์ ลงมาทางใต้โดยขอร้องให้พระครูสีดาคุมครองและเป็นผู้นำกลุ่มของพระครูสีดา สร้างบ้านแปงเมืองที่จำปาศักดิ์ และใน พ.ศ.2256 ได้ยกพระราชโอรสของเจ้าหญิงมั่งคะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่า เจ้าสร้อยสินสมุทรทททางกูร กลุ่มนี้ต่อมาได้ส่งคนไปสร้างบ้านแปงเมืองทั้งฝั่งซ้าย และฝั่งขวาแม่น้ำโขง ฝั่งซ้ายไปตั้งเมืองสตีงเตตรงหรือเชียงแตง เมืองสาละวัน เมืองโขงหรือสีทันดร ส่วนเมืองที่ตั้งขึ้นทางฝั่งขวา หรือในอีสานก็มีเมืองสุวรรณภูมิบ้านโขงเจียม บ้านพระเหลา³⁰ สำหรับเมืองสุวรรณภูมิ ซึ่งมีจารย์แก้วศิษย์เอกของพระครูสีดามาตั้งเมือง กลุ่มนี้เป็นกลุ่มสำคัญในการสร้างบ้านแปงเมืองในกลุ่มแม่น้ำชี และแม่น้ำมูลในเวลาต่อมา กล่าวคือ ใน พ.ศ.2318 ทำวทนต์แยกไปตั้งเมืองร้อยเอ็ดขอขึ้นกับกรุงธนบุรี ใน พ.ศ.2335 เมืองแสนแยกไปตั้งเมืองชลบท ใน พ.ศ.2340 เฝียเมืองแพนแยกไปตั้งเมืองขอนแก่น และใน พ.ศ.2341 เฝียศรีปากแยกไปตั้งเมืองพุกไธสง³¹

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นช่วงที่สำคัญเพราะมีการโยกย้ายชาวลาวทั้งฝั่งซ้าย และฝั่งขวามากที่สุด อย่างไม่เคยมีมาก่อน เนื่องมาจาก "กบฏเจ้าอนุวงศ์" สาเหตุของกบฏนักประวัตินี้ ศาสตราจารย์ลาวมองว่า เจ้าอนุวงศ์ต้องการประกาศอิสรภาพจากไทย³² แต่หลักฐานฝ่ายไทยระบุว่า สาเหตุเกิดจากความไม่พอใจในของเจ้าอนุวงศ์ที่ขออนุญาตอพยพชาวเวียงจันทน์ที่ถูกกวาดต้อนมาสมัยธนบุรีกลับเวียงจันทน์ แต่รัชกาลที่ 3 ไม่ทรงอนุญาต ประกอบกับเจ้าอนุวงศ์มีความเข้มแข็งขึ้นจาก

²⁹ พระมหาอำมาตย์ธิบตี, "ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์," ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 43 (กรุงเทพมหานคร : องค์การตำราสาร, 2512), หน้า 164-166.

³⁰ ปฐม คเนจร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 เล่ม 3 (กรุงเทพมหานคร : องค์การตำราสาร, 2506), หน้า 191-193.

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 214-221.

³² สีลา วีระวงศ์, ประวัติศาสตร์ลาว, หน้า 110.

การที่ได้จำปาศักดิ์มาอยู่ใต้อำนาจโอรสของตน กับมีข่าวลือว่าไทยอาจจะรบกับอังกฤษและไทยเริ่มมีเรื่องกับญวน³³ จากหลักฐานเอกสารพื้นเวียงระบุว่า สาเหตุที่เจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏเกิดจากเจ้าเมืองนครราชสีมาจะนำกำลังไปกวาดต้อนพวกข่าในภาคใต้ของลาวมาเป็นทาส³⁴

การก่อกบฏของเจ้าอนุวงศ์ได้ถูกฝ่ายไทยปราบลงอย่างราบคาบ ฝ่ายไทยได้เผาแควเวียงจันทน์กวาดทรัพย์สินสมบัติ ผู้คน ช้าง อาวุธ เป็นจำนวนมาก เวียงจันทน์กลายเป็นเมืองร้าง ผลกระทบที่สำคัญมาก คือ เอามาตั้งถิ่นฐานใหม่ที่หัวเมืองชั้นในของไทยไทย มีครนนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ลพบุรี อ่างทอง ออยุธยา กรุงเทพฯ นครไชยศรี ราชบุรี พวกลาวที่กวาดต้อนมาจากเวียงจันทน์ และ (ชื่อหงี) เมืองม่วย เอามาไว้ที่เพชรบุรี สุพรรณบุรี มักเรียกว่า "ลาวทรงดำ" หรือ "ลาวโซ่งดำ"³⁵

อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ.2369 แล้ว อาณาจักรเวียงจันทน์ถูกตัดตอนอำนาจลง หัวเมืองต่าง ๆ ที่เคยขึ้นกับล้านช้างก็กลับมาเป็นเมืองชั้นของไทย ทั้งนี้ เพื่อให้เวียงจันทน์เป็นผู้นำในการกอบกู้ปัญหาทางการเมืองขึ้นมาได้อีก นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ก็ทรงมีพระบรมราชโองบายที่จะจัดตั้งเมืองใน "หัวเมืองลาวภาคอิ

³³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2581), หน้า 38-72 (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงาน พระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงวงษานุประพันธ์ (ตาด สนิทวงศ์ ณ อยุธยา) วันที่ 17 มีนาคม พ.ศ.2481 ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส).

³⁴ รัชช บุนนาค, **พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์ และวรรณกรรมอีสาน** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526). ; ประทีป ชุมพล, **พื้นเวียง : วรรณกรรมที่ถูกกดขี่** (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อดีต, 2525). ; สายนิ น แก้วงามประเสริฐ, **การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี** (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, 2538). ; ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, "กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ.2369 (การก่อกบฏของลาว," **วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์** 12/ (พฤศจิกายน 2537-เมษายน 2538).

³⁵ สุวิทย์ ธีรศาควัต และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, **ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน** หน้า 10.

สาน" ขึ้นมาใหม่อีก³⁶ ในการจัดตั้งเมืองดังกล่าว ได้ทำเวียง ที่ชื่อตรงต่อกรุงเทพฯ ในคราวเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ เป็นเจ้าเมืองใหญ่หน่อยตามบำเหน็จความชอบ เช่น ทรงตั้งทำเวียงเมืองยโสธรคนหนึ่งไปเป็นเจ้าเมืองหนองคาย เป็นต้น นอกจากนี้ยังทรงพระราชทานอภัยโทษให้ทำเวียงที่เคยเป็นพวกกับเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งทำเวียงเหล่านี้ก็ได้เข้ามาอ่อนน้อมแต่โดยดี ถ้าทำเวียงผู้ใดมีสมัครพรรคพวก หรือสามารถเกลี้ยกล่อมผู้คนให้มารวมกันอยู่ ณ เมืองใดได้มาก ก็ทรงตั้งทำเวียงผู้นั้นเป็นเจ้าเมืองด้วยเหตุผลดังกล่าวมา บ้านเมืองใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" จึงเกิดขึ้นอย่างมากมาย จนกระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ก็ยังคงมีบรรดาทำเวียงหัวเมืองลาวภาคอีสานต่าง ๆ ขอร้องบ้านเมืองขึ้นอีกเรื่อย ๆ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ในขั้นแรกก็ทรงทำตามแบบอย่างการตั้งบ้านเมืองในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่เมื่อรู้ความจริงว่า บ้านเมืองที่รกร้างว่างเปล่ามาตั้งแต่ครั้งสมัยรัชกาลที่ 3 นั้นหมดไปนานแล้ว การขอตั้งเมืองในภายหลังจึงเป็นแต่การขอมีอำนาจเหนือผู้คนที่อยู่ในท้องถิ่นนั้น ๆ เท่านั้น และยังทำให้ผู้ปกครองท้องถิ่นขัดแย้งแย่งอาณาเขตและผู้คนด้วย รัชกาลที่ 5 จึงทรงมีพระราชดำรัสสั่งให้จัดการจัดตั้งเมืองใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ตั้งแต่ พ.ศ.2428 เป็นต้นมา³⁷

อย่างไรก็ตาม เมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 ยังคงใช้ธรรมเนียมการปกครองแบบล้านช้าง ที่เรียกว่า "ระบบอาญาสี่" โดยทางศูนย์กลางกรุงเทพฯ ไม่ได้ส่งคนของตนเข้าไปกำกับการปกครอง เจ้าเมืองตลอดจนขุนนางทุกระดับเป็นผู้นำในท้องถิ่นซึ่งเป็นญาติกัน รวมทั้งการเก็บภาษี การตัดสินคดี การรักษาความสงบเรียบร้อย เป็นเรื่องของเมืองต่าง ๆ จัดการกันเอง

³⁶ พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพฤษ, "ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411-2453)," (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), หน้า 95.

³⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สำนัสมเด็จ เล่ม 6 (กรุงเทพมหานคร : องค์การคุรุสภา, 2504), หน้า 245.

3-2-2 “หัวเมืองลาวภาคอีสาน” ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทย

เนื่องจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจในรัฐแบบจารีตเดิมระหว่างรัฐไทยกับ “หัวเมืองลาวอีสาน” มีมานานตั้งแต่อดีต ฉะนั้น การรับรู้เกี่ยวกับ “หัวเมืองลาวภาคอีสาน” ก่อนปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 หรือในรัฐแบบจารีตเดิมไม่เห็นว่าเป็น “ปัญหา” ยอมรับได้ แต่ในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พ.ศ.2411-2453 นั้น เกิดความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้ของชนชั้นนำไทย โดยเห็นว่าสภาพทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของ “หัวเมืองลาวภาคอีสาน” เป็น “ข้ออ่อนด้อย” และเป็น “ปัญหา” ซึ่งเห็นได้จากหลักฐานที่ข้าหลวงประจำ “หัวเมืองลาวภาคอีสาน” ที่ทางราชสำนักไทยส่งไปดูแลในช่วงสมัยดังกล่าว มีผลทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงรับรู้สภาพที่พระองค์เห็นว่าเป็น “ปัญหา” จากรายงานเอกสารราชการ ใบบอก ที่ข้าหลวงต่างพระองค์ได้ส่งมายังราชสำนักไทย ดังจะเห็นได้จาก ภายหลังที่พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิษิตปริชากร ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวภาคอีสาน โดยไปประทับที่อุบลราชธานี ในครั้งนั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิษิตปริชากร ได้ใช้เวลาเดินทางถึง 77 วัน^{๓๐} อันแสดงให้เห็นถึงความยากลำบากในการเดินทางในการเดินทางจาก “กรุงเทพฯ” ไป “หัวเมืองลาวภาคอีสาน” ในช่วงสมัยก่อนปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 หรือก่อนเริ่มการสร้างทางรถไฟ มีเส้นทางอย่างน้อย 3 เส้นทาง คือ เส้นทางกรุงเทพฯ-นครราชสีมา ซึ่งก็มีอยู่ 2 ทาง คือ ช่องดงพระยาไฟทางสระบุรีทางหนึ่ง กับช่องตะโกทางปราจีนบุรีทางหนึ่ง เส้นทางกรุงเทพฯ-อุบลราชธานี โดยเดินทางจากกรุงเทพฯ มาตามคลองแสนแสบ คลองบางขนาก ถึงปราจีนบุรี จากนั้นเดินบกไปรัฐประเทศ ศรีโสภณ สุรินทร์

^{๓๐}ไพฑูริย์ มิถุศล, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมสรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่,” หน้า 30.

ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี และกรุงเทพฯ-หัวเมืองอีสานทางเหนืออีกทางหนึ่ง หรือเส้นทางที่กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเสด็จปราบฮ่อใน พ.ศ.2428 คือ จากกรุงเทพฯเดินทางโดยทางน้ำตามลำน้ำเจ้าพระยา และแม่น้ำน่านไปยังพิษณุโลก เดินบกต่อไปยังหล่มสัก และขึ้นไป "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ที่เมืองเลย แล้วข้ามไปยังแก่นท้าวจึงล่องแม่น้ำโขงไปยังเมืองหนองคาย³⁹ แต่ผู้คนจะใช้เส้นทางที่ผ่านนครราชสีมาเป็นส่วนมาก แม้กระนั้นเส้นทางจากกรุงเทพฯไปหัวเมืองลาวภาคอีสาน โดยผ่านนครราชสีมาก็ยังคงมีความ "ล้าหลัง" และลำบากมาก ดังจะเห็นได้จากสารตราจากกรุงเทพฯที่มีไปถึงเจ้าเมืองนครราชสีมา ในปี พ.ศ.2419 ความว่า

...ระยะทางแต่เมืองสระบุรีจะขึ้นไปเมืองนครราชสีมา มีหลายทางมีราชการมาทางเมืองลาวจะไปสืบราชการแลเดินกองทัพขึ้นไปถึงเมืองนครราชสีมาต้องขึ้นเขาข้ามห้วยแลเลียบห้วยก็หลายแห่ง ถ้าเป็นเทศกาลฝนน้ำก็นองทุ่งเป็นหล่มเป็นโคลนไปมายาก ไม่มีราชการเจ้าเมืองท้าวเพี้ยจะคุมของส่วยของเกณฑ์ลงไปส่ง ณ กรุงเทพฯ แลลูกค้ำบันทุกสิ่งของเทียมด้วยโคต่างเดินลงไปค้าขายก็ช้าหลายวัน...⁴⁰

ในปี พ.ศ.2418 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ใกล้เคียงกับสารตราข้างต้น ได้เกิดศึกฮ่อยกทัพเข้ามาทางด้านหนองคาย ทางราชสำนักไทยได้ส่งกองทัพโดยเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค้ำยกขึ้น

³⁹ ชุมพล แนวจำปา, "การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 51.

⁴⁰ หจข., ร.5 เอกสารเย็บเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ.1238 เล่ม 11 เรื่องให้หลวงสโมสร หลวงพิษณุเทพ กัปตันลบเด็ก ขึ้นไปทำแผนทีระยะทาง.

ไปปราบปรามโดยผ่านขึ้นไปทางช่องดงพระยาไฟ นายทิม สุขยาง ซึ่งไปกับกองทัพคราวนั้นด้วยได้
พรรณาสภาพความยากลำบากในการเดินทางข้ามดงพระยาไฟไว้ใน "นิราศหนองคาย" ดังความว่า

... เมื่อหยุดพักที่ทำพระยาทศ	ต้องรองช้ำอยู่ฤดูฝน
ครั้นจะยกทัพไปกลัวไพร่พล	จะบีบั้นเสียดเพราะไข้ที่ในดง
เจ้าคุณสืบสวนกระยะทาง	พระยากกลางเจ้าพระยาไฟไพรระหง
ให้รู้ที่สำคัญโดยมั่นคง	ด้วยจิตจงอยากยกขึ้นบกไป
ให้พระรัตนประกาศประกาศถาม	ก็แจ้งความมั่นคงไม่สงสัย
เชื่อว่าบรรดาพระยาไฟ	จะคลาไคลเหลือล้ำล้วนน้ำนอง
ทั้งเป็นโคลนเป็นหล่มตมตลอด	จะมุดลอดหลีกลัดก็ขัดข้อง
ต้องเดินข้ามแม่น้ำลำธารคลอง	ข้ามเป็นสอง เป็นสามหนล้วนชลลิก ⁴¹

ข้อความในสารตราและ "นิราศหนองคาย" ที่หยิบยกมานั้น ชนชั้นนำไทยเห็นว่า การคมนาคมที่ยากลำบากนั้นเป็นความ "ล่าหลัง" จึงนำไปสู่การปฏิรูปประเทศ ซึ่งรูปธรรมที่เห็น คือ การปรับปรุงเส้นทางการคมนาคมจากกรุงเทพฯ ไปสู่หัวเมืองลาวภาคอีสาน โดยการสร้างทางรถไฟ เมื่อ พ.ศ. 2432 ซึ่งสร้างเสร็จเมื่อปี 2443 รวมระยะทาง 265 กิโลเมตร⁴² เป็นต้น

⁴¹ สิทธิ ศรีสยาม, **นิราศหนองคาย วรรณคดีที่ถูกลืม** (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พี่น้องแสงธรรม, 2518), หน้า 37-38.

⁴² เกื้อกุล ยืนยงอนันต์, "การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2519), หน้า 116.

นอกจากนั้นการสะท้อนถึงสภาพความ "ล้าหลัง" ในด้านต่าง ๆ ของ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทย ยังเห็นได้จาก เมื่อพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงพิษิตปรีชากร ได้ถวายรายงานมายังราชสำนักกรุงเทพฯ ดังความว่า

...ความเป็นไปของชนชาวประเทศนี้ตั้งแต่ศาสนา และความปกครองลงไปจนประเพณี จะนับว่ายากอันใดขึ้นสรรเสริญว่าเป็นการดีหรือยังดีไม่มีแล้ว ที่สุดแต่เครื่องนุ่งห่มแลอาหารก็หยาบคาย แลสื่อแสดงถึงความกัณดารของผู้บริโภคน่าสังเวทยิ่งนัก สารพัดความกตัญญูโงกแทบทุกอย่างที่คนจะพึงทำแก่คนใด ก็ดูเหมือนจะได้มีในที่นี้ตลอดแล้วแทบทุกอย่าง...⁴³

ในรายงานของพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงพิษิตปรีชากร ยังแสดงให้เห็นถึงความยากจน และขาดสินค้าปลาอาหาร เมื่อ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ต้องประสบกับภัยแล้งและน้ำท่วมติดต่อกันหลายปี ดังความว่า

....ในหัวเมืองลาวภาวเมื่อ 2-3 ปีมานี้ ฝนแล้ง ราษฎรทำนาผลมิได้พากันได้รับความขาดสนอดอยาก ครั้งปีที่ล่วงมานี้ (ร.ศ.109) ฝนตกมากเกินไป ราษฎรทำนาลุ่มก็เสีย ผู้ที่ทำนาดอนได้บ้างเสียบ้างเปนบางแห่งเกรงว่า เข้าในบ้านในเมืองจะหาพอเลี้ยงกันตลอดปีไม่เพราะราษฎรผู้ทำได้ก็ขายเข้าเอาประโยชน์แก่ส่วนตัวในปัจจุบัน ไม่ทันคิดถึง การขาดแคลนอันจะมีมาภายหลัง...⁴⁴

ในปี พ.ศ.2432-2433 ได้เกิดความแห้งแล้งทั่วบริเวณ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ราคาข้าวเปลือกในบริเวณเมืองนครราชสีมา ขึ้นช้ำยกกันสัปดาห์ 25 ทะนาน 100 สัด เป็นเงิน 22-26

⁴³ หจช., ร.5 ม.62.1/32 กรมหลวงพิษิตปรีชากรกราบบังคมทูลกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ เมื่อวันที่ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ.110.

⁴⁴ หจช., ร.5 ม.62.1/34 กรมหลวงพิษิตปรีชากรทรงประกาศห้ามขายเข้า.

บาท แต่สำหรับการซื้อมาจ่ายในราชการนั้น 100 ลัด เป็นเงิน 14 บาท". เพราะเอาเงินพระราชทรัพย์ของหลวงออกซื้อ..."⁴⁵ ความขัดสน อดอยากของผู้คนอันเนื่องมาจากความแห้งแล้งใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" จะเห็นได้อีกจากใบบอกของเมืองนครราชสีมา ความว่า

...ครั้น ณ วันเดือนสิบเอ็ดเดือนสิบสองเข้าเบาเข้าหนัก ออกรวงผลเม็ดแก่ประสบเก็บเกี่ยวได้ผลเม็ดประมาณส่วนหนึ่ง เสียแล้งไม่ได้เก็บเกี่ยวประมาณ 3 ส่วน ราคาเข้าเมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้น พระหลวงขุนหมื่นราษฎรซื้อขายแก่กันเสมอเกวียนละ 4 ตำลึง...⁴⁶

ความแห้งแล้งทำให้ผู้คนอดอยาก ยากจน มีผู้ต้องอพยพครอบครัวทิ้งภูมิลำเนาเดิมของตนไปหากินยังบริเวณบ้านเมืองอื่น ๆ เช่น ในปี พ.ศ. 2435 "...เมืองอุบล สีสะเกษ อดอยาก ราษฎรทั้งปวงอพยพครอบครัวไปอยู่เมืองอื่น ๆ เป็นอันมาก..."⁴⁷

ใน "ความยากจน" "ขัดสนอดอยาก" ของผู้คนใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ดังกล่าวมา ทำให้ชนชั้นนำไทยเห็นว่าเป็น "ปัญหา" ที่ต้องดูแลความทุกข์สุขและจัดการให้ราษฎรอยู่ดีกินดี โดยการปฏิรูปประเทศ ซึ่งรวมถึงการปรับปรุงด้านการเกษตรในช่วงหลังการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 ด้วย

แม้แต่ในบันทึกของชาวต่างชาติที่ได้เดินทางมาเมืองไทยในช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 ก็ได้สะท้อนความ "ล้าหลัง" ของสภาพบ้านเมืองตลอดจนผู้คน และสะท้อนถึงสภาพ

⁴⁵ หจช., ร.5 ม.2.12 ก/1 ใบบอกเมืองนครราชสีมา ร.ศ.109.

⁴⁶ หจช., ร.5 ม.2.12 ก/1 ใบบอกเมืองนครราชสีมา ร.ศ.103.

⁴⁷ หจช., ร.5 ม.46/4 เรื่องราชการเมืองนครราชสีมา ร.ศ.111.

ของ "การไร้การศึกษา" ของคนในท้องถิ่นหัวเมืองลาวภาคอีสานในสมัยนั้น ดังที่ สังขราชपाल เลกัวซ์ ได้กล่าวถึงลักษณะความเชื่อของชาวอีสานที่มุ่งมาดไร้การศึกษาว่า "...ไว้ใจคนง่าย หูเบา ถือโชคกลาง ชื่อลัทธิ สุภาพ และไม่เตียงสา..."⁴⁸ และในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เองที่ทรงดำรัสเกี่ยวกับกบฏผีบุญอีสาน ดังความว่า

...ประชาชนรอบซัพทสีมายัง โง่งมมาด ไร้การศึกษาได้หลงเชื่อจนเกิดความกระด้างกระเดื่องแตกความสามัคคีกันเกิดระส่ำระสายเอาใจออกห่างจากบิดามารดา ฝึกฝนแก้ไขต่างด้าวท้าวต่างแดน อันเป็นปัจจุสมิต...

ดังได้กล่าวแล้วว่า "ความล้าหลัง" "โง่งม" "การไร้การศึกษา" ของคนใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นนำไทยมีการรับรู้ในช่วงปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 สมัยรัชกาลที่ 5 ดังปรากฏในหลักฐานที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีไปถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

...เห็นว่าผู้คนพลเมืองในมณฑลนั้น เป็นคนป่าเถื่อน โง่งม ยังไม่ถึงความสามารถจะประพฤติตามขนบธรรมเนียม แบบแผน อย่างหัวเมืองชั้นในได้...ด้วยเหตุนี้ข้าราชการที่ใช้เป็นคนเชื้อง ๆ มากกว่าเป็นคนว่องไว ฉียบแหลม...

⁴⁸ สังขราชपाल เลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506), หน้า.32.

⁴⁹ เติม วิชาคย์พจนกิจ, อีสานในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรนเสกธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ (กรุงเทพมหานคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514), (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเติม วิชาคย์พจนกิจ 19 มิถุนายน 2514), หน้า 107.

⁵⁰ หจช., ร.5 ม.57/18 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ-รัชกาลที่ 5 22 มีนาคม ร.ศ.120.

นอกจากนี้ยังเห็นได้จากการในครั้งที่กรมหลวงสรรณสิทธิประสงค์ เสด็จประทับที่เมืองอุบลราชธานีนั้นจะหาผู้มีความรู้พอที่จะอ่านออกเขียนได้น้อยมาก ดังจะเห็นได้จากหนังสือที่นำขึ้นทูลเกล้าฯ มีข้อความบางตอน ความว่า

...แต่การจะหาคนฉลาดดี เป็นเหลือสติกำลัง ประสาต่ออะไร การนี้ก็หาควรที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาไม่ ถ้าแล้วจะถามบรรดาข้าหลวงกรมการว่า ทวดของตัวมีกี่คนก็บอกไม่ครบได้สักคน จะมีบอกก็คนหนึ่งสองคนเท่านั้น ถ้าจะว่าข้างลาวไม่รู้ถึงขึ้นทวดจะถามว่าบิดาของตัวมีกี่คนก็สามารถบอกว่าสองได้...เพราะฉะนั้นคิดด้วยเกล้าฯ ว่าประสาแต่จะเพ่งราชการฤทางชอบธรรมอันใดได้นักหนา เพราะฉะนั้นความที่คนใช้สอยในราชการเป็นคนไม่พอแก่ราชการ อันจะรู้เท่าถึงคนนั้นอยู่ข้างบกพร่องอยู่มาก...^{๕1}

จากปัญหานี้สามารถพิจารณาได้อีกจากหนังสือของพระญาณรักขิต ที่มีต่อพระยาเดชวิเศษฤทธิศคทศวิไชยเกี่ยวกับกรณีที่เกิดกบฏผู้มีบุญ ความว่า "...เรื่องผู้วิเศษที่เกิดขึ้นนี้ เป็นด้วยราษฎรยังโงดเขลาหลงเชื่อในสิ่งที่ผิดตามผู้วิเศษได้หลอกลวงเพราะไม่มีผู้รู้วิชาหนังสือ ซึ่งเป็นเครื่องบำรุงน้ำใจให้ราษฎรเกิดความดำรงเกียรติรอง..."^{๕2} จากหลักฐานดังกล่าว ชนชั้นนำไทยเห็นว่า "ความล้าหลัง" "โง่เขลา" "การไร้การศึกษา" เป็น "ปัญหา" ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทย โดยชนชั้นนำไทยเห็นว่า เป็นความไม่ทันสมัย ไม่เจริญ จึงนำไปสู่การปฏิรูปจัดการระบบการศึกษาแบบใหม่

^{๕1} หจช., ร.5 ม.57/5 กรมหมื่นสรรณสิทธิประสงค์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำเนาที่ 1/28 ลงวันที่ 28 มิถุนายน ร.ศ.117.

^{๕2} หจช., ร.5 ม.18/11 พระยาสूरเดชวิเศษฤทธิศคทศวิไชยกราบบังคมทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ สำเนาที่ 250/3956 ลงวันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ.121.

ตั้งความเห็นว่าพระยาสุรเดโชวิเศษฤทธิศักดิ์ศรีไชย ได้กราบทูลกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความว่า

...เห็นด้วยเกล้า ว่าการที่จะทำนุบำรุงบ้านเมืองต่อไป ถ้าได้จัดตั้ง
โรงเรียนขึ้นเสียโดยตลอดทั่วถึงกันแล้ว ราษฎรได้พากันศึกษาหนังสือ
เจริญขึ้นเมื่อใดการบ้านเมืองก็จะเจริญตาม...⁵³

จะเห็นได้ว่า ชนชั้นนำไทยมองเห็นสภาพ "การไร้การศึกษา" ว่าเป็น "ปัญหา" ที่จะก่อให้เกิดความขัดแย้งขึ้นใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" จึงเป็นเหตุผลส่วนหนึ่งของการประกาศใช้ "ระเบียบการศึกษาสำหรับประเทศสยาม" และ "ประกาศจัดการศึกษาของทวยราษฎร์" เมื่อวันที่ 30 เมษายน พ.ศ.2450 อย่างไรก็ตาม นับแต่ปี พ.ศ.2400 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดสุปัฏนาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี อันเป็นโรงเรียนของกรมยุติกนิทาย ซึ่งในการจัดการปฏิรูปการศึกษาใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พระองค์ก็ทรงให้การสนับสนุนกรมยุติกนิทายที่วัดสุปัฏนาราม เหมือนรัชกาลที่ 4 ด้วย⁵⁴ และการตั้งโรงเรียนขึ้นใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" เริ่มเมื่อปี พ.ศ.2430 ที่เมืองหนองคาย ปี พ.ศ.2334 จัดตั้งโรงเรียนในมณฑลอิสาน 2 แห่ง ในเมืองอุบลราชธานี และระหว่างปี พ.ศ.2439 - 2440 พระอุปาลิคุฎฐปมาจารย์ ได้นำศิษย์ 6 รูป มาจัดตั้งโรงเรียนอุบลวิทายาคมขึ้นที่วัดสุปัฏนาราม ต่อมาเมื่อปี พ.ศ.2442 รัชกาลที่ 5 ได้โปรดฯ ให้พระญาณรักชิต เป็นราชาคณะและผู้อำนวยการศึกษาจัดการศึกษาขึ้นใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ทั้งหมดดังนั้น การจัดการศึกษาแบบใหม่จึงได้ขยายไปยังหัวเมืองต่าง ๆ มากยิ่งขึ้นอย่างรวดเร็ว อาจกล่าวได้ว่า ความพยายามจัดการศึกษาของส่วนกลางใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" นับว่าเป็นผลสำเร็จเป็นอย่างดี เพราะอย่างน้อยที่สุดรัฐไทยก็สามารถปูความคิดพื้นฐานของคนอีสานจากเดิมที่มีความเป็น "ลาว" มาให้มีส่วนร่วมในความเป็น "ไทย" มากกว่าเดิม (โปรดดูรายละเอียดในบทที่ 4)

⁵³ หจช., ร.5 ม.18/11 พระยาสุรเดโชวิเศษฤทธิศักดิ์ศรีไชยกราบบังคมทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ สำเนาที่ 249/3956 ลงวันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ.121.

⁵⁴ หจช., ร.5 ม.2 12 ก/25 ใบบอกเมืองต่าง ๆ ปีจอรัฐศก 1248.

สิ่งที่ชนชั้นนำไทยรับรู้เกี่ยวกับ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" อีกประการหนึ่งก็คือ ความเดือดร้อนของคนในอีสานในการเสียด่วย ภาษีอากร เนื่องจากผู้คนหรือไพร่ จำเป็นต้องเสียด่วยให้กับทางราชการทุก ๆ ปี ดังนั้น จึงจำเป็นต้องหาผลผลิตส่วนเกิน (Surplus product) อีกส่วนหนึ่ง⁵⁵ เพื่อนำไปเสียด่วยให้กับทางราชการ ซึ่งสร้างความลำบากให้กับคนภาคอีสานเป็นอย่างมาก เพราะผู้คนในอีสานส่วนมากทำมาหากินพอเลี้ยงตัวเองเท่านั้น ฉะนั้นในคราวใดที่มีการชำระส่วยจากตัวไพร่จึงพบเสมอว่า ไพร่เหล่านั้นเนงกันอพยพย้ายถิ่นเพื่อหลบหนีส่วยไปยังเมืองอื่นและยิ่งในคราวที่ผู้คนเหล่านั้นต้องประสบกับภาวะความแปรปรวนของธรรมชาติด้วยแล้ว ความลำบากก็ยิ่งทวีมากยิ่งขึ้น เพราะจะต้องดิ้นรนหาอาหารมาประทังชีวิต และขณะเดียวกันก็ต้องหาเงินหรือสิ่งของมาเสียด่วยให้กับทางราชการตามปกติ ดังกรณีของผู้คนเมืองอุบลราชธานีที่ประสบภาวะฝนแล้งติดต่อกันใน พ.ศ. 2433 - 2434 ทำให้ผู้คนบางส่วนอดอยากล้มตายและอีกจำนวนมากต้องอพยพย้ายถิ่นไปทำมาหากินยังเมืองอื่น⁵⁶ พระยาเสนาปลัดทูลฉลองกรมมหาดไทยข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี เห็นว่าผู้คนเหล่านี้ "ได้รับความอดอยากบอบช้ำหนัก" จึงกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อภัยส่วยประจำปี พ.ศ. 2433 ให้กับผู้คนในเมืองอุบลราชธานี มิฉะนั้นผู้คนเหล่านี้จะเนงกันอดอยาก ล้มตาย และอพยพย้ายถิ่นหนีไปยังเมืองอื่นหมด⁵⁷

ระบบการผูกขาดภาษีอากรโดยเจ้าภาษีนายอากร นับว่าสร้างความลำบากให้ชาวอีสานในสมัยก่อนเป็นอันมาก ทั้งนี้เพราะมีภาษีผูกขาดที่ต้องเสียหลายชนิดและเจ้าเมืองเจ้าภาษีนายอากรก็มักจะเก็บภาษีเกินอัตราอยู่เสมอ ๆ ความเดือดร้อนดังกล่าว จึงก่อแรงผลักดันให้ผู้คน

⁵⁵ ญาณดา ประภาพันธ์, ระบบเจ้าภาษีนายอากรในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2524), หน้า 50.

⁵⁶ หจช., ร.5 ม.2 12/6 ใบบอกเมืองอุบลราชธานี 24 ตุลาคม ร.ศ.109

⁵⁷ หจช., ร.5 ม.2 12/6 ใบบอกเมืองอุบลราชธานี 22 กรกฎาคม ร.ศ.109.

สมัยนั้น อพยพย้ายถิ่นเพื่อหนีการเสียภาษีอากรไปยังถิ่นอื่นเช่นในปี พ.ศ. 2431 ผู้คนเมืองเชียงคาน อพยพย้ายถิ่นหนีไปอยู่เมืองเขมร^{๕๘} เป็นต้น จากหลักฐานดังกล่าวพบว่าสิ่งเหล่านี้เป็น "ปัญหา" ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยและจะชัดเจนขึ้น เช่น ในบางกรณีจะเห็นได้จากบางเมืองใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" เงินรายได้ที่เก็บจากภาษีอากรจากราษฎรไม่ได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย ถึงกับไม่พอค่าใช้จ่ายในงานภายใน ดังเช่นในเมืองนครราชสีมา พระประสิทธิ์ศีลยการข้าหลวงรักษากรุงเมืองนครราชสีมา ได้มีหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตนำเงินส่วยมาใช้จ่ายในราชการก่อน^{๕๙}

ตามปกติหน้าที่เก็บส่วย รวบรวมส่วย เพื่อส่งลงไปยังกรุงเทพฯ เป็นของเจ้าเมืองกรมการเมืองแต่ละเมือง ผลตอบแทนจากการปฏิบัติหน้าที่นี้คือ ได้ส่วยจำนวน 1 ใน 3 ของทั้งหมด แต่ปรากฏว่าเจ้าเมืองกรมการเมืองในอีสานส่วนใหญ่มักจะนำส่วยที่เก็บจากผู้คนในปกครองไปใช้จ่ายในกิจส่วนตัว ส่วยจึงขาดค้างใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" อยู่เสมอ เมื่อทางกรุงเทพฯ ส่งข้าราชการออกมาเร่งเก็บส่วย เจ้าเมืองกรมการเมืองก็ใช้วิธีเรียกเก็บส่วยจากผู้คนอีก^{๖๐} สร้างความเดือดร้อนให้ราษฎรเป็นอย่างมาก อาจกล่าวได้ว่า ก่อนการปฏิรูปการปกครองของกรุงเทพฯ ใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ทุก ๆ หัวเมืองมีการค้างเงินส่วยที่จะต้องส่งลงไปกรุงเทพฯ เมืองละจำนวนมาก^{๖๑} ซึ่งการค้างเงินส่วยจำนวนมาก ๆ และการเก็บเงินส่วยไปใช้ส่วนตัวของกรมการเมืองนั้นเปรียบเสมือนการ "ฉ้อราษฎ์บังหลวง" ปรากฏการณ์และการกระทำดังกล่าวในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยเห็นว่าเป็น "ปัญหา" ทั้งสิ้น ซึ่งการสร้างรัฐแบบใหม่ที่มีความสำคัญกับการ

^{๕๘} หจข., ร.5 ม.2 12 ก/1 ใบบอกเมืองจำปาศักดิ์ 18 กรกฎาคม ร.ศ.110.

^{๕๙} หจข., ร.5 ม.45/5 เรื่องเงินรายรับในเมืองนครราชสีมาไม่มีพอจ่าย ที่ 25/26233 ลงวันที่ 6 มิถุนายน ร.ศ.111.

^{๖๐} หจข., ร.5 ม.2 12 ก/1 ใบบอกเมืองหนองคาย วันที่ 1 ๗ 4 คำปี่มะเส็งตรีศกคักราช 1243.

^{๖๑} หจข., ร.5 เอกสารเขียนเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ.1231 เล่ม 2 เรื่องเมืองนครราชสีมาตอบส่งเงินแทนทองคำส่วย.

เสียดำเนินการของราษฎร เพื่อให้รัฐมีความมั่นคงและเจริญก้าวหน้า ดังนั้น สิ่งเหล่านี้นับว่าเป็น "ปัญหา" ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยที่คิดว่าเป็น "การไร้ซึ่งประสิทธิภาพในการจัดเก็บภาษี" อันเป็นส่วนหนึ่งที่นำไปสู่การปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ 5 และรวมทั้งการเปลี่ยนแปลงระบบการจัดเก็บภาษีอากรแบบใหม่ขึ้น เพื่อผลประโยชน์ของรัฐแบบใหม่ด้วย

จากหลักฐานในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พบว่า ในอีสานสมัยนั้นมีโจรผู้ร้ายชุกชุมมาก และบางครั้งโจรผู้ร้ายก็เป็นคนของเจ้าเมืองกรมการเมือง พวกนี้เข้าป่าช้องลุ่มผู้คนเพื่อหาประโยชน์ เจ้าเมืองกรมการเมืองก็ไม่ค่อยสนใจที่จะปราบปราม โจรผู้ร้ายจึงกำเริบและมีชุกชุมมากยิ่งขึ้น จนบางครั้งแม้กระทั่งเงินส่วย หรือตัวเจ้าเมืองกรมการเมืองอื่นผ่านมาก็ยังถูกปล้นฆ่า ซิงทรัพย์ ความเดือดร้อนจากโจรผู้ร้าย จะเห็นได้จากการอพยพย้ายถิ่นไปอยู่ที่อื่นที่มีความปลอดภัยมากกว่า เช่น ในปี พ.ศ. 2429 ผู้คนจากเมืองนครราชสีมาและแขวงเมืองขึ้น จำนวน 506 ครอบครัว ต้องอพยพย้ายถิ่นหนีโจรผู้ร้ายไปอยู่หัวเมืองอื่นในหัวเมืองลาวภาคอีสาน และบางส่วนยังเข้าไปเขตแดนเขมร^{๕๒} เป็นต้น และการที่เจ้าเมืองกรมการเมืองให้ความสำคัญกับโจรผู้ร้าย จะเห็นได้จากกรณีของพระศรีนครไชยเจ้าเมืองรัตนบุรี ตลอดจนหลวงยกกระบัตร ได้คบคิดกับ "อ้ายหลวงวัง" และ "อ้ายย้ง" โจรผู้ร้ายต่างเมือง มาตั้งเป็นกรมการอ้ายหลวงวังเป็นขุนหาญมนตรี อ้ายย้งเป็นหลวงรักษาไพรวัล คู่ผู้คนที่ยวบลิ้นบ้านเรือนราษฎรหลายแห่งหลายราย ได้ทรัพย์สินเงินทองมาแบ่งปันกับพระศรีนครไชย^{๕๓}

การให้ความสำคัญคุ้มครองโจรผู้ร้ายของกรมการเมือง จะเห็นได้จากหนังสือกราบบังคมทูลของของพระพิเรนเทพถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า มีพวกเร่ร่อนแอบแฝงอยู่ใน

^{๕๒} หจข., ร.5 ม.2 12 ก/3 โบบอกเมืองนครราชสีมา วันเสาร์ เดือน 4 ปีจออัฐศก คักราช 1248.

^{๕๓} หจข., ร.5 ม.46/4 เรื่องราชการเมืองนครราชสีมา กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 วันที่ 7 กรกฎาคม ร.ศ. 111.

บ้านของกรมการเมืองจำนวนมาก เมื่อมีเจ้าทูลข่มขู่ร้องฟ้องเพื่อให้เจ้าเมืองหรือกรมการเมืองให้จับโจรผู้ร้ายที่อาศัยอยู่ในบ้านของกรมการเมืองเหล่านั้นก็ไม่สามารถที่จะจับได้ เพราะพวกนี้จะเร่ร่อนไปอาศัยอยู่กับราชการคนอื่น ๆ อีก พลมีหมายจับพวกโจรผู้ร้ายจากเจ้าเมือง ข้าราชการที่ให้ความคุ้มครองพวกโจรผู้ร้ายก็จะให้การปฏิเสธ จึงไม่สามารถที่จะจับหรือปราบปรามกลุ่มโจรผู้ร้ายให้หมดสิ้นไป⁶⁴

ใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" โจรผู้ร้ายมีอยู่มากดังจะเห็นได้จาก การปล้นทรัพย์สินของโคกระบือ แม้กระทั่งเงินส่วยก็ถูกปล้นชิง เช่น การปล้นชิงเงินส่วยของเมืองมหาสารคามที่จะนำลงไปส่งยังกรุงเทพฯ ความว่า

...อุปฮาดท้าวเพี้ยคุมเงินส่วยกับม้า 3 ตัวพร้อมทั้งผู้ต้องหาอีก 5 คน ครั้นลงไปถึงแขวงเมืองจตุรัส ได้أيผู้ร้ายประมาณ 60 คนเศษ เข้าปล้นชิงพวกของอุปฮาดตาย 1 คน บาดเจ็บ 5 คน อ้ายผู้ร้ายได้เก็บเอาเงินส่วยของหลวงเป็นเงินตรา 91 ชั่ง 11 ตำลึง ผู้ต้องหา 5 คนที่กรมการคุมลงไป อ้ายผู้ร้ายก็ทูปไซ่ตรวนให้คนมีชื่อลูกหนีหนีไป...⁶⁵

นอกจากนี้ พวกโจรผู้ร้ายยังได้รวมกันเป็นกลุ่ม ๆ ละ 20- 30 คน ใช้อาวุธปืนเข้าปล้นบ้านเรือน และโคกระบือของราษฎรหลายครั้ง ส่วนใหญ่จะเข้าทำการปล้นในเวลากลางวัน กรมการเมือง และราษฎรตามไปพบกลุ่มโจรผู้ร้ายก็ไม่สามารถที่จะสู้กับกลุ่มโจรได้เนื่องจากอาวุธของ

⁶⁴ หจช., ร.5 ม.2 12 ก/3 ใบบอกพระพิเรนทรเทพ ว.ศ.107.

⁶⁵ หจช., ร.5 เอกสารเย็บเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ.1243 เรื่องเมืองนครราชสีมาให้สืบจับผู้ร้ายปล้นเงินส่วยของหลวงเมืองมหาสารคาม.

กลุ่มโจรตีกันว่า พวกนี้จึงมีใจกำเริบเข้าปล้นบ้านกรมการเมืองและข้าราชการในจัตุรัส ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาอีก เมื่อปล้นเสร็จแล้วก็หนีไปทางเมืองวิเชียรบุรี เมืองบัวชุม และเมืองไชยบาดาล ซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ติดกับเขตแดนของเมืองนครราชสีมาทุกครั้ง เจ้าเมืองนครราชสีมาหนังสือขอความร่วมมือในการติดตามจับกุมโจรไปยังเมือง แต่ก็ไม่ได้รับความร่วมมือจากบรรดาเจ้าเมืองดังกล่าว⁶⁶

จากหลักฐานที่เห็นสภาพ "โจรผู้ร้ายชุกชุม" ใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" และการที่เจ้าเมืองกรมการเมืองให้การสนับสนุนโจรผู้ร้ายเสียเอง ดังที่กล่าวมา ทำให้ชนชั้นนำคิดว่า เป็น "ข้ออ่อนด้อย" และเป็น "ปัญหา" อันนำไปสู่การเข้าไปจัดการปกครองก็คือ การทำให้บ้านเมืองสงบเรียบร้อยปราศจากโจรผู้ร้าย ดังข้อความของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพที่มีไปถึงพระประสิทธิ์ศัลยการ ความว่า "...ครั้งนี้โปรดเกล้าให้มีกองข้าหลวง ขึ้นไปจัดการบ้านเมืองให้ดีขึ้น และระงับโจรผู้ร้าย..."⁶⁷ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นสรรณสิทธิ์ประสงค์ เสด็จไปเป็นข้าหลวงใหญ่จัดการที่เมืองนครราชสีมา พร้อมทั้งชำระความโจรผู้ร้ายในบริเวณหัวเมืองลาวภาคอีสานด้วย⁶⁸

ปรากฏว่า การปราบปรามโจรผู้ร้ายใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" นำโดยเจ้าหน้าที่จากกรุงเทพฯ หลังการเข้าไปจัดการปกครองแบบใหม่เป็นไปอย่างเด็ดขาดและเฉียบพลัน ภายในเวลาไม่นานโจรผู้ร้ายก็เบาบางลง ดังความว่า

...โจรร้ายซึ่งตีปล้นบ้านเรือนและลักโคกระบือตามเขตแขวงเมืองใน
บังคับของข้าหลวง...ก็สงบเป็นการเรียบร้อย ราษฎรเลี้ยงโคกระบือ

⁶⁶ หจช., ร.5 ม.46 (1-14) มณฑลนครราชสีมา ลงวันที่ 15 พฤษภาคม ร.ศ.109.

⁶⁷ หจช., ร.5 ม.46/1 หนังสือราชการมหาดไทยบอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ถึง พระประสิทธิ์ศัลยการ วันที่ 20 มิถุนายน ร.ศ.111.

⁶⁸ ระลึก ธาณี, *อุบลราชธานีในอดีต (2335-2475)* (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดอุบลรัตน์ผะแพร์, 2524), หน้า 160.

เบาแรงลงไม่ต้องระวังรักษา...ผู้ร้ายมิอยู่แต่พวกลอบยิงยิงเบา แลล็ก
สิ่งของเล็กน้อยห่าง ๆ ไม่สู้มากนัก ยิ่งทรงพระราชดำริจัดการอยู่...⁶⁹

ในการศาสนาที่มีหลักฐานใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" เหมือนกันที่แสดงถึงความ "ล่าหลัง"
"หยาบคาย" ของพระวงศ์ในช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 ดังจะเห็นได้จาก พระสงฆ์
ธรรมยุติกนิกายได้บรรยายสภาพของคณะสงฆ์ในจำปาศักดิ์ ความว่า

...การพระศาสนาในท้องที่แขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ทุกวันนี้ ดูหยาบ
คายมาก ควรนับว่าสิ้นแล้วได้ด้วยแขวงหนึ่ง ด้วยจะหาทรงปาติโมกข์
แต่รูปก็ไม่ได้ บวชแล้วก็ไปอยู่ตามบ้านการศึกษาเล่าเรียนไม่เป็นธุระ
อย่างนี้โดยมาก ที่ปฏิบัติมีแต่้อยมีหมายประกาศไป อ่านหนังสือก็ไม่
ออก...⁷⁰

ควรกล่าวด้วยว่า จำปาศักดิ์เป็นเมืองเก่าแก่เมืองหนึ่งในเขตลุ่มแม่น้ำโขง เป็นศูนย์กลาง
ความเจริญมาก่อนรวมทั้งการศาสนาด้วย พระสงฆ์จากจำปาศักดิ์เดินทาง และได้รับอาราธนาให้
ไปเผยแผ่ศาสนาใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ความ "ล่าหลัง" ถึงกับอ่านหนังสือไม่ออกของ
พระสงฆ์ เป็น "ปัญหา" ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทย และทำให้เข้าไปจัดการคณะสงฆ์และจัดการ
ศึกษาใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" โดยเฉพาะการเข้าไปของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายนั้น ก็คือตัว
แทนของชนชั้นนำไทยนั่นเอง

อาจกล่าวได้ว่า ความ "ล่าหลัง" ในด้านต่าง ๆ ของ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ชนชั้นนำ
ไทยเห็นว่าเป็น "ปัญหา" ไม่สามารถยอมรับได้ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2411-2453 จึงนำ

⁶⁹ หจข., ร.5 ม.46/1 หนังสือราชการมหาดไทย บอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา วันที่
13 เมษายน ร.ศ.111.

⁷⁰ หจข., ร.5 ศ. 8/44 เรื่องพระครูวิจิตรธรรมภาณีเจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์
วัดมหาธาตุยาราม.

ไปสู่การปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 ดังจะเห็นได้จาก ความคิดของชนชั้นนำไทยที่เห็นว่า การปกครองแบบเดิมที่ "ท้องถิ่น" มี "ความเป็นอิสระ" นั้นไม่สอดคล้องกับแนวความคิดของรัฐแบบใหม่ จึงเห็นว่าเป็นเรื่อง "...พ้นเวลาอันสมควรแล้ว ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง..."⁷¹ และในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ที่ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน ผู้เขียนเห็นว่าสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงการรับรู้เกี่ยวกับ "ท้องถิ่น" ต่าง ๆ และ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ดังความว่า

...การปกครองบ้านเมืองซึ่งเป็นไปในปัจจุบันนี้ ยังไม่เป็นวิธีก
 ครงที่จะให้การทิ้งปวงเป็นไปสะดวกได้แต่เดิมมาแล้ว ครั้นเมื่
 ล่วงมาถึงปัจจุบันนี้ บ้านเมืองยิ่งเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า การ
 ปกครองอย่างเก่านี้ยิ่งไม่เหมาะสมกับความต้องการของบ้านเมือง
 หนักขึ้นทุกที...⁷²

⁷¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **นิทานโบราณคดี** พิมพ์ครั้งที่ 15 (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2515), หน้า 186.

⁷² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน" ใน **เอกสารการเมืองการปกครองไทย (พ.ศ.2417-2477)** ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา วรรณสุต, รวบรวม (กรุงเทพมหานคร : สมาคมสังคมนิติศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2532), หน้า 67.

3.2.3 "ลาว" ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทย

การรับรู้อีกประการหนึ่งเกี่ยวกับ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ที่สะท้อนให้เห็นถึงความ "ล่าหลัง" "ด้อยกว่า" ทางวัฒนธรรม ซึ่งแสดงออกให้เห็นในเชิงดูแคลน เหยียดหยามของชนชั้นนำไทยในช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 ก็คือ ความคิดเกี่ยวกับความเป็น "ลาว" ในแง่ของวิถีชีวิต สังคมและวัฒนธรรม ดังจะอธิบายให้เห็นต่อไปนี้

คำว่า "ลาว" เป็นสัญลักษณ์ทางชาติพันธุ์ที่ใช้เป็นเครื่องมือจัดประเภทของบุคคลแยกออกจากกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ เช่น ไทย มอญ เขมรหรือญวน และคำว่า "ลาว" เป็นหน่วยคำที่สำคัญที่ใช้เรียกโดยมีความหมายรวมถึงทั้งในแง่ชาติพันธุ์ ดินแดน และวัฒนธรรมด้วย จากหลักฐานต่าง ๆ ของไทย คำว่า "ลาว" ใช้เป็นคำเรียกชื่อกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ทางตอนเหนือของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยารวมทั้งคนแถบกลุ่มแม่น้ำชี แม่น้ำมูล และแม่น้ำโขง และเป็นชาติพันธุ์หนึ่งในหลายชาติพันธุ์ที่อยู่ภายใต้การปกครองของไทย⁷³ แต่เดิมคำว่า "ลาว" ไม่ได้ใช้ในเชิงกลุ่มชาติพันธุ์หากใช้แสดงความเป็นคน หรือสถานภาพทางชนชั้น ก่อนพัฒนาเป็นความหมายเชิงชาติพันธุ์ ดังที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้กล่าวในความหมายของคำว่า "ลาว" ในทัศนะของคนล้านช้างไว้ ดังความว่า

...ลาวล้านช้างโบราณเคยใช้ไทเป็นชื่อ ฐานันดรของประชาชนในสังคม คือ ใช้เรียกผู้ที่มีได้เป็นไพร่...ชนชาติลาวใช้คำเรียกตนเองว่า ลาว...รู้สึกจะไม่ได้แปลว่าคนเฉย ๆ ในความหมายที่แยกจากสัตว์ หากหากมีความหมายถึงอารยชน หรือคนผู้เป็นนาย เราจะเห็นว่า ลาว ขุน ท้าว ญา เป็นคำแสดงฐานอำนาจทางสังคม โดยเฉพาะทางการปกครอง ...ลาวมีความหมายว่าผู้ทรงอำนาจสูงสุด หรือผู้เป็นใหญ่...ด้วยเหตุที่คำว่า ลาว ในอดีตมีความหมายสูงส่ง และมีฐานันดรเป็นนายเหนือสังคม

⁷³ ทวีศิลป์ สิววัณณะ, " "ลาว" ในทัศนะของผู้ปกครองไทยสมัยรัตนโกสินทร์," **สมุดสังคมศาสตร์** : 105.

ฉะนั้น ชนชาติลาวจึงไม่ค่อยติดอกติดใจคำว่าไทเท่าใดนัก ความภาคภูมิใจในฐานะเป็นลาวและเป็นชนชาติลาว...⁷⁴

สิลา วีระวงค์ นักปราชญ์ของลาวได้ให้ความหมายคำว่า "ลาว" ว่า "...ลาว เพี้ยนมาจากคำว่า หลั่ง ลี ลุง ลวง และคำว่า ลวงเพี้ยนมาเป็น หลวง ก็ได้ ดังนั้น ลาวจึงหมายความว่า ใหญ่ หรือ เจริญ..."⁷⁵ ดังนั้น คำว่า "ลาว" จึงมีความหมายสูงส่งไม่ใช่ "ต่ำต้อย" แต่อย่างใด

อย่างไรก็ตาม คำว่า "ลาว" จะปรากฏในเอกสาร และหลักฐานของไทยทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เช่น จดหมายเหตุ พระราชพงศาวดาร วรรณกรรม แบบเรียน และจดหมายส่วนบุคคล การที่คำว่า "ลาว" ปรากฏอยู่ในเอกสารดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า คำว่า "ลาว" เป็นคำที่อยู่ในการยอมรับ และการรับรู้ของคนไทยโดยทั่วไป อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏหลักฐานแน่นอนว่า คำว่า "ลาว" เกิดขึ้นเมื่อใด และอยู่ในการรับรู้ของคนไทยเมื่อใด จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์คือ หลักศิลาจารึก หลักที่ 1 มีปรากฏคำว่า "ลาว" ในหน้าที่ 4 ความว่า "...พ่อขุนพระรามคำแหง ลูกพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ เป็นขุนในเมืองศรีสัชชนาลัย สุโขทัย ทั้ง มากาฬ ลาว แลไทเมืองใต้หล้าหน้า ภู...ไท ชาวอุ..."⁷⁶ และในศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 2 (วัดศรีชุม) ก็ได้กล่าวถึงเกี่ยวกับอาณาเขตของอาณาจักรสุโขทัย สมัยพ่อขุนศรีนาวนำถุม ความว่า "...เบื้องตะวันตกถึง...ลำพูน...บ...อ เบื้องพายัพถึง เชียงแสนนยาว...ลาว..เบือ..."⁷⁷ นอกจากนี้ คำว่า "ลาว" ยังปรากฏในวรรณกรรมสมัยอยุธยา เรื่องลิลิตยวนพ่าย ซึ่งในวรรณกรรมดังกล่าวได้ใช้คำเรียกกองทัพเชียงใหม่และพระเจ้าติโลกราชว่า "ลาว" ตลอดเรื่อง ดังความตอนหนึ่งที่ว่า

⁷⁴ จิตร ภูมิศักดิ์, **ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของเชื้อชาติ** (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2524), หน้า 593-597.

⁷⁵ สิลา วีระวงค์, **ประวัติศาสตร์ลาว**, หน้า 10.

⁷⁶ **ประชุมจารึก ภาค 1** (กรุงเทพมหานคร : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523).

⁷⁷ **ขานพระจารึกหลักที่ 2 ของแท่งเรื่องพระร่วงไม่ใช้ราชวงศ์แรกของแคว้นสุโขทัย** (เอกสารพิมพ์แจกเนื่องในการจัดเสวนาประวัติศาสตร์ "80 ปีท่านจันทร์" วันที่ 21 กรกฎาคม 2533 ณ ห้องพระโรง หอศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร), หน้า 17 อ้างถึงใน เตือนใจ ไชยศิลป์, **ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ.2435-2476**, หน้า 12.

... แกลงปางจอมราชรัฐ เสด็จตล นั้นนา
 จงจะเอากรุงลาว จุงแผ้ว
 แกลงปางปิ่นลาวจน จิงช่วย แลนา...^{7๘}

ดังนั้น คำว่า "ลาว" การรับรู้ของชนชั้นนำไทย อย่างเป็นทางการก็น่าจะมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยหรือก่อนหน้านั้น และจากที่ดินแดนลาวนั้นมีอาณาบริเวณที่กว้างขวางคือ มีบางส่วนอยู่ในล้านนา ล้านช้าง และจีนบางส่วน ทำให้คนลาวมีจำนวนมากด้วย การที่จะเรียกระบุถึงกลุ่มคนลาวกลุ่มใด จึงพบว่าคนไทยสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์มีเกณฑ์ที่ใช้ในการแบ่งหรือระบุถึงอยู่ 2 วิธี คือ ใช้เกณฑ์วัฒนธรรมเป็นตัวแบ่ง กับ ใช้เกณฑ์พื้นที่/ภูมิศาสตร์เป็นตัวแบ่ง^{7๙}

วิธีแรก ใช้ "เกณฑ์วัฒนธรรม" เป็นตัวแบ่งที่สำคัญคือ การแต่งกาย โดยดูจากสีของเครื่องแต่งกาย เช่น ลาวทรงขาว และลาวทรงดำ การสักร่างกาย เช่น ลาวพุงขาว (อีสาน-ล้านช้าง) และลาวพุงดำ (ล้านนา) สำหรับการสักมีข้อสังเกตคือ การสักของลาวล้านนา นิยมการสักเสมอเข้า หรือใต้เข้าเล็กน้อยขึ้นไปถึงบริเวณเอว ซึ่งมองแล้วเหมือนการนุ่งกางเกงลักษณะการสักเช่นนี้จึงทำให้ถูกเรียกว่าเป็นลาวพุงดำ^{๘๐} ในขณะที่ลาวพุงขาวหรือลาวอีสาน และลาวล้านช้างไม่นิยมการสัก อาจจะมีบ้าง เช่น สักตั้งแต่เข้าไปถึงโคนขาเท่านั้น^{๘๑}

วิธีที่สอง ใช้ "เกณฑ์พื้นที่/ภูมิศาสตร์" เป็นตัวแบ่งที่สำคัญคือ การเรียกตามชื่อบ้านและเมือง เช่น ลาวพวน ลาวเชียงตุง ลาวเชียงใหม่ ลาวลำปาง ลาวเมืองแพร่ ลาวเมืองน่าน

^{7๘} สิลิตยวนน่าย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2518), หน้า 54.

^{7๙} ดู เตือนใจ ไชยศิลป์, ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ.2435-2476, หน้า 34.

^{๘๐} คาร์ล บอค, ท้องถิ่นสยามยุคพระนพทนต์เจ้าหลวง แปลโดย เสฐียร พันธรังษี และอัมพร ทิษะระ (กรุงเทพมหานคร : ศิลปวัฒนธรรม, 2529), หน้า 85-86.

^{๘๑} เดิม วิชาคย์พจน์กิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 455.

ลาวล้านช้าง ลาวหลวงพระบาง และลาวเวียงจันทน์^{๑๒} การใช้เรียกตามบริเวณทิศที่อยู่ ก่อนที่รัฐไทยจะทำการปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองลาว และล้านช้างนั้นก็จัดแบ่งหัวเมืองลาวออกตามทิศได้แก่ หัวเมืองลาวตะวันออก หัวเมืองลาวกลาง และหัวเมืองลาวเฉียง ต่อมาในปี พ.ศ. 2442 เมื่อไทยต้องการสร้างรัฐแบบใหม่ ให้มีเอกภาพลบความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างไทย-ลาว จึงได้ออกประกาศให้เปลี่ยนชื่อเรียกคน และหัวเมืองลาวเหล่านี้เสียใหม่ โดยลบคำว่า "ลาว" ออก คือ มณฑลลาวกลางเปลี่ยนเป็นมณฑลนครราชสีมา มณฑลลาวพวนเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลฝ่ายเหนือ และมณฑลอุดรตามลำดับ และมณฑลลาวกาวเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ต่อมา เป็นมณฑลอิสาน^{๑๓}

ในการศึกษาของขวัญเมือง จันทโรจณี^{๑๔} เรื่อง "ลาวในขุนช้างขุนแผน" ซึ่งศึกษาลาวผ่านวรรณกรรมขุนช้างขุนแผน ได้เสนอว่า ขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณกรรมที่สร้างขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะช่วงรัชกาลที่ 2-3 ซึ่งสร้างขึ้นจากเค้าโครงของความเป็นจริงในสมัยอยุธยาตอนต้น จึงเป็นการแต่งผ่านมิติของเวลา ดังนั้น วรรณกรรมขุนช้างขุนแผนที่ผู้ประพันธ์พยายามเสนอภาพเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ในสมัยอยุธยา ในขณะที่เดียวกันกลับสะท้อนให้เห็นถึงภาพของประวัติศาสตร์สังคมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้เป็นอย่างดี และเป็นภาพสะท้อนให้เห็นความรู้สึกนึกคิดและการรับรู้เรื่อง "ลาว" ของกลุ่มคนในสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนช่วงสมัยการปฏิรูปของรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างดี

ดังจะเห็นได้จาก ภาพสะท้อนของสงครามระหว่างเชียงใหม่กับอยุธยาในวรรณกรรมขุนช้างขุนแผน กล่าวคือ ความสัมพันธ์ระหว่างอยุธยากับกลุ่มหัวเมืองลาวเป็นความสัมพันธ์แห่งมิตรภาพมากกว่าความขัดแย้ง ไม่เหมือนกับเชียงใหม่หรือน่าน และดูเหมือนว่าอยุธยาจะไม่ให้ความสำคัญกับกลุ่มหัวเมืองลาวเท่าที่ควร โดยเฉพาะเรื่องอำนาจทางการเมือง และก็ไม่ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชิ้นไหนที่ให้ภาพการดูแลกลุ่มคนลาวเลยในสมัยอยุธยา และเมื่อเทียบกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ และวรรณกรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ได้แสดงอาการอย่างชัดเจนต่อการดู

^{๑๒} ขวัญเมือง จันทโรจณี, "ลาวในขุนช้างขุนแผน" วารสารอักษรศาสตร์ 26/2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2537) : 91.

^{๑๓} ธีรชัย บุญมาธรรม, "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองกานสินธุ์ พ.ศ. 2336-2450," หน้า 186.

^{๑๔} ขวัญเมือง จันทโรจณี, "ลาวในขุนช้างขุนแผน," วารสารอักษรศาสตร์ : 93.

หมื่นคนล่าวว่า "...คนพื้นเมืองมีแต่คนลำบากยากจนแลชลาดคร้าน ป่าเถื่อนนิสัยต่ำช้า คบหาใคร
 ไม่ใคร่ได้ ทั้งไพร่ผู้ดีตลอดกัน เหมือนดังเป็นมนุอยู่แต่กรุงด้วยกันเท่านั้น เป็นที่รำคาญใจยิ่ง..."^{๕๕}
 และการดูหมิ่นเหยียดหยามคนลาวยังพบในนิทานขุนช้างขุนแผน เช่น ตอนที่นางวันทองหึงขุนแผนต่อ
 หน้านางลาวทอง ความว่า "...ทูลอิลาวชาวป่าขึ้นหน้าลอย แม่จะต่อเอาเลือดมาล้างตีน...นี่อี
 ลาวชาวดอนค่อนเงาะ อีกินกึ่งกักกบจะตบมัน..."^{๕๖} ซึ่งเป็นการชี้ให้เห็นความเป็น "ลาว"
 ด้านลบในทัศนะของชนชั้นนำไทยต้นรัตนโกสินทร์

ภาพที่สะท้อนการรับรู้ของชนชั้นนำสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เห็นได้จากการที่กวีนิพนธ์สร้างภาพ
 ลักษณะของลาวเชิงใหม่ผ่านความคุ้นเคย และประสบการณ์จากเวียงจันทร์ที่ถูกรัฐไทยกวาดต้อนมา
 เป็นจำนวนมากในช่วงนั้น ในบางส่วนของบทกลอนขุนช้างขุนแผน เช่น กรณีกวาดต้อนลาวเชิงใหม่
 มายังกรุงศรีอยุธยา นั้น บทกลอนดังกล่าวสะท้อนให้เห็นความทุกข์ยากของลาวเชิงใหม่จากความรู้
 สึกจริงของลาวเวียงจันทร์ อันสะท้อนจากบท "แอ่วลาว" ของชาวเชิงใหม่ที่บรรณาถึงความทุกข์
 ยากที่ถูกวาดต้อนมาอยู่เมืองใต้ ซึ่งจะเห็นได้ว่า กลุ่มชนวัฒนธรรมล้านนา ไม่มีการ "แอ่วลาว"
 แต่บทกลอนของชาวล้านนานั้นเรียกว่า "คำว" ไม่ใช่ "แอ่ว" แต่อย่างใด^{๕๗}

วรรณกรรมขุนช้างขุนแผน จึงสะท้อนถึงการรับรู้ของคนอย่างน้อย 2 กลุ่มด้วยกันคือ ชนชั้น
 นำ และสามัญชนทั่วไป ขุนช้างขุนแผนได้แสดงให้เห็นถึงความสับสนของชนชั้นนำไทยต่อคนล้านนา
 และล้านช้างไว้อย่างน่าสนใจ อาทิ การกล่าวถึงตำแหน่งข้าราชการล้านนาด้วยตำแหน่งข้าราชการ
 การล้านช้าง คือ ตำแหน่งอุปฮาด ท้าวเนี้ย ฯลฯ ซึ่งตำแหน่งข้าราชการล้านนาที่เป็นจริงคือ ตำแหน่ง
 หนุา แสน ท้าว ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีการใช้คำศัพท์ภาษาล้านช้างในคำพูดคุยสื่อสารกันได้พอ
 เข้าใจโดยไม่ต้องใช้ล่วม แต่ภาษาของคนทั้งสองบริเวณจะมีคำศัพท์เฉพาะของตน อาทิ คนล้าน
 นาวจะใช้คำว่า ข้าเจ้า เจ้า เป็น หรือฮา เมื่อเรียกตนเองไม่ใช่คำว่า "ฮ้อย" และคำว่า
 "เว้า" ที่แปลว่า "พูด" ในภาษาล้านช้าง ในภาษาล้านนาวจะใช้คำว่า "อู้" คนล้านนาวจะเรียก
 ภาษาของตนเองว่า "คำเมือง" ส่วนล้านช้างจะเรียกภาษาของตนเองว่า "ภาษาลาว"

^{๕๕} หจช., ร.5 ม.57/10 ร.ศ.111 อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 94.

^{๕๖} กรมศิลปากร, **ขุนช้างขุนแผน** (กรุงเทพมหานคร : รุ่งวัฒนา, 2510).

^{๕๗} ขวัญเมือง จันทโรจณี, "ลาวในขุนช้างขุนแผน," **วารสารอักษรศาสตร์** : 96.

อาจกล่าวได้ว่า ชาวลาวที่อยู่ในบริเวณ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" มีแบบแผนวัฒนธรรมที่ใกล้ชิดกับล้านช้างมาก เหตุผลหนึ่งมาจากการใกล้ชิดกันของดินแดนทั้งสองที่มีแม่น้ำโขงไหลผ่ากลางแม่น้ำโขงในสมัยโบราณแทนที่จะเป็นอุปสรรคขัดขวางการติดต่อสัมพันธ์ของผู้คนที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำ แต่แม่น้ำโขงกลับเป็นเส้นทางคมนาคมของผู้คนที่อยู่สองริมฝั่ง ดังเช่นแม่น้ำเจ้าพระยาของผู้คนบริเวณภาคกลางนั่นเอง ลักษณะดังกล่าว ทำให้บริเวณหัวเมืองอีสานกับบริเวณลาวฝั่งตะวันออกเป็นเสมือนที่ราบฝั่งแม่น้ำเดียวกัน เปิดให้มีการติดต่อสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม จนทำให้ผู้คนในบริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขงมีลักษณะทางวัฒนธรรมใกล้ชิดกันอย่างมาก^{๘๘} ดังนั้น ใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" จึงยังคงเหลือร่องรอยทางวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวพันกับล้านช้างในอดีต

จากการค้นคว้าของ ศรีศักร วัลลิโภดม เกี่ยวกับการอพยพเคลื่อนย้ายเข้ามาของคนลาวใน "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" พบว่า

...การกระจายของคนลาวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งถือว่าเป็นดินแดนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขงนั้น อาจกล่าวได้ว่าในระยะแรก ๆ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นลงมา กระจายกันอยู่ในบริเวณที่เรียกว่า "เขตสะสม" ก่อน คือ แถว ๆ ริมแม่น้ำโขงตั้งแต่จังหวัดเลย หนองคาย อุดรธานี สกลนคร จนถึงนครพนม ซึ่งในระยะนั้นจัดเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้าง แล้วต่อมาจึงค่อย ๆ กระจายเข้าไปในเขตลุ่มแม่น้ำชีในเขตจังหวัดขอนแก่น กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ชัยภูมิ และร้อยเอ็ดและในชั้นหลังลงมาจึงขยายไปยังจังหวัดยโสธร และอุบลราชธานี จนอาจกล่าวได้ว่า ดินแดนลุ่มแม่น้ำโขงและแม่น้ำชี ซึ่งจัดว่าเป็นอีสานตอนกลางและอีสานเหนือ นั้น เป็นท้องถิ่นที่ชาวลาที่ตั้งหลักแหล่งกระจายกันอยู่...^{๘๙}

^{๘๘} สุเทพ สุบุตรเกษิฐ, "บทนำ : ปัญหาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ" สังคมวิทยาหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, (สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2511), น. 8.

^{๘๙} ศรีศักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน, (สำนักพิมพ์มติชน, 2533), น. 269.

ส่วนการกวาดต้อนคนลาวลงมาและตั้งหลักฐานยังบริเวณหัวเมืองชั้นในของไทย น่าจะมีส่วนทำให้เกิดการรับรู้เกี่ยวกับ "วัฒนธรรมลาว" ในกลุ่มชนชั้นนำไทยมากขึ้น ชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนมาเรียกตัวเองว่า "ลาวเวียงจันทน์" หรือ "ลาวเวียง" เพราะถูกกวาดต้อนมาจากล้านช้าง เนื่องจากความต้องการแรงงานในทางการเมือง และเศรษฐกิจของรัฐไทย ชาวลาวที่มีพื้นที่อาศัยอยู่ในบริเวณหัวเมืองชั้นในหรือภาคกลางในปัจจุบันนั้นถูกกวาดต้อนเข้ามาดังกล่าว ส่วนชาวลาวยุคก่อนอาศัยอยู่ในอีสานนั้นส่วนใหญ่อพยพสืบรักษารเมือง (โปรดดู 3.2.1) จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ยืนยันว่า ชาวลาวที่อพยพมา เช่น กลุ่มลาวโซ่ง หรือลาวทรงดำ และมาจากหัวเมืองต่าง ๆ ในหัวเมืองลาวภาคอีสาน และล้านนา ต่างก็ย้ายถิ่นเข้ามาอยู่ในหัวเมืองชั้นในตั้งแต่สมัยอยุธยาในฐานะเชลยศึก^{๑๐} และการกวาดต้อนของชาวลาวเข้ามาของประเทศไทยที่สำคัญมี 2 ระยะ คือ ในสมัยกรุงธนบุรี หลังจากทำสงครามชนะอาณาจักรล้านช้าง ในปี พ.ศ. 2322 แล้ว การกวาดต้อนเชลยศึกอันเป็นของคู่กันกับการชนะสงครามในสมัยนั้น ก็ได้มีการกวาดต้อนชาวลาวเวียงจันทน์จำนวนหลายหมื่นคนมาไว้ที่เมืองสระบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา และเมืองอื่น ๆ^{๑๑} และในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการกวาดต้อนคนลาวครั้งสำคัญคือ ในช่วงของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เมื่อปราบกบฏอนุวงศ์เรียบร้อยแล้ว ก็ได้กวาดต้อนผู้คนจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเข้ามาอยู่เมืองลพบุรี สระบุรี สุพรรณบุรี และนครไชยศรีเป็นจำนวนมาก^{๑๒} รวมทั้งได้กวาดต้อนคนลาวจากเมืองรายรอบเวียงจันทน์ และเมืองที่ใกล้เขตแดนญวน โดยผู้ปกครองไทยได้ให้ชาวลาวเหล่านี้ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณหัวเมืองชั้นในและบริเวณ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ในปัจจุบัน

^{๑๐}ดูรายละเอียดใน บังอร ปิยะภัณฑ์, "ประวัติศาสตร์ของชุมชนชาวลาวในหัวเมืองชั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529).

^{๑๑}สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **สารานุกรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ**, **สารานุกรมเล่ม 6**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2515), หน้า 245.

^{๑๒}เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติรัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 4** (กรุงเทพมหานคร : ป.นิพนธ์การพิมพ์, 2506), หน้า 96-87.

ในส่วนของเมืองหลวงคือ กรุงเทพฯ เองนั้น ก็ปรากฏการตั้งชุมชนชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนมา ในช่วงสร้างกรุงธนบุรีและช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แต่ก็ไม่มีเฉพาะการตั้งชุมชนของชาวลาวเท่านั้น เพราะรัฐไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ได้เปิดรับกลุ่มชนต่างวัฒนธรรมที่หลั่งไหลเข้ามาสู่เมืองหลวงเป็นไปตามจารีตในรัฐแบบจารีตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่พรมแดนระหว่างรัฐนั้นไม่ได้กั้นด้วยความแตกต่างทางเชื้อชาติวัฒนธรรม การเปิดรับให้ที่พำนักเป็นวิถีปฏิบัติที่สืบทอดมาอย่างยาวนาน สิ่งที่รัฐได้ตอบแทนคือ กำลังคน อย่างไรก็ตาม การสร้างเมืองใหม่อย่างธนบุรี การกวาดต้อนคนเข้าสู่เมืองหลวงและพื้นที่อื่น ๆ ที่รับกำหนดการตั้งชุมชน ไม่ได้เป็นไปในทางจารีตปฏิบัติเท่านั้น แต่หากถือเป็นนโยบายเฉพาะหน้าในสมัยนั้น การอพยพเข้ามาสู่ธนบุรีของชนต่างวัฒนธรรม เช่น จีน มอญ ญวน เขมร และลาว ได้มีส่วนสำคัญในการฟื้นตัวทางเศรษฐกิจของเมือง และพระราชอาณาจักร^{๑๓}

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีความหลากหลายของชนต่างวัฒนธรรมที่อยู่รวมกันในกรุงเทพฯ ที่มีทั้งคนไทย มอญ ญวน เขมร มลายู จีน โปตุเกส ลาว ถึงกับมีคนกล่าวว่า ประชาชนในกรุงเทพฯ อยู่รวมกันอย่างหลากหลาย ซึ่งอาจมากกว่าแห่งใด ๆ ในโลก ยกเว้นฮ่องกง หรือสิงคโปร์ที่เดียว และชาว "ลาว" ที่อพยพหรือถูกกวาดต้อนเข้ามาสู่เมืองหลวงก็มีทั้งชาวลาวจากล้านช้าง ล้านนา และลาววน คราวลาวที่ถูกกวาดต้อนลงมาได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บางยี่ขัน ซึ่งน่าจะเป็นชุมชนชาวลาวกลุ่มแรก ๆ ในฝั่งธนบุรี และเมื่อตั้งกรุงเทพฯ ชาวลาวก็ถูกอพยพเข้ามาอีก ลาวกลุ่มใหม่ได้ตั้งบ้านเรือนบริเวณย่านบางขุนพรหม ลาวที่บางยี่ขันและบางขุนพรหมเป็นลาวเจ้าเวียงจันทน์ทั้งสองกลุ่ม ส่วนการอพยพลาววนในสมัยรัชกาลที่ 1 จำนวนเกือบ 5,000 คน ได้สร้างบ้านเรือนอยู่บริเวณตั้งแต่ถนนเจริญกรุง ถึงถนนพหลุ่อดในปัจจุบัน เรียกกันว่า บ้านลาว^{๑๔}

การอพยพกวาดต้อนชาวลาวเข้ามาตั้งชุมชนในเขตหัวเมืองชั้นใน และเมืองหลวงดังกล่าว ทำให้อิทธิพลของวัฒนธรรมลาวมีบทบาทต่อกลุ่มชนชั้นนำไทยในราชสำนักอย่างมาก โดยเฉพาะได้มีเอกสารท้องถิ่นของล้านช้างมาเผยแพร่ในราชสำนักกรุงเทพฯ เช่น "การแ่่าวลาว" ดังปรากฏว่า

^{๑๓} วิกัลย์ พงศ์นิทานนท์, "การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรมใน "กรุงเทพฯ" สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411," หน้า 38.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า 56-65.

อิทธิพลของการแอ่วลาว หรือ "หมอลำ" ได้เข้ามาแทรกในบทร้องของดนตรีไทยในราชสำนักคือ "เพลงลาวแพน" ซึ่งทั้งจังหวะและทำนองต่าง ๆ ยังได้ยึดตามจารีตเดิมอีกด้วย ดังความว่า

...ฝ่ายพวกฮาวเป่าแคนแสนเสนาะ
มาพอเสาะเข้ากับแคนแสนขยัน
เป็นใจความยามตกยากจากเวียงจันทน์
ตกมาอยู่เขตชั้นที่อยุธยา...^{๑๕}

อิทธิพลทางวัฒนธรรมของลาวมีบทบาทต่อกลุ่มชนชั้นนำในราชสำนักไทยอย่างมาก ซึ่งนอกจากจะเห็นได้ว่าการละเล่นแอ่วลาวในเขตท้องที่หัวเมืองชั้นในแถบสระบุรีแล้ว ยังปรากฏว่าในราชสำนักมีผู้ชื่นชอบการเล่นแอ่วลาวอย่างมากคือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จากความนิยมในศิลปวัฒนธรรมลาว ยังผลให้เกิดความไม่พอใจพระทัยให้กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 อย่างยิ่ง โดยที่เห็นว่าคนในราชสำนักไทย ไปรับเอาวัฒนธรรมของ "ลาว" ดังนั้น รัชกาลที่ 4 จึงทรงประกาศห้ามการแอ่วลาวโดยเด็ดขาด หากใครไม่ปฏิบัติตามจะต้องถูกเก็บภาษีสำหรับผู้เล่นแอ่วลาวอย่างหนัก ดังข้อความในประกาศห้ามมิให้เล่นแอ่วลาว ที่ลง ณ วันศุกร์ เดือน 12 แรม 4 ค่ำ ปีฉลู สัปตศก ที่ว่า

...267 ประกาศห้ามมิให้เล่นแอ่วลาว

ณ. วันศุกร์ เดือน 12 แรม 4 ค่ำ ปีฉลู สัปตศก

มีพระบรมราชโองการดำรัสแก่ข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อยและทวยราษฎร์
ชาวสยามทุกหมู่ทุกเหล่าในกรุงแลหัวเมือง ให้ทราบกระแสพระราช
ดำริว่า เมืองไทยเป็นที่ประชุมชาวต่างเพศต่างภาษาใกล้เคียงมาด้วยกัน
มานานแล้ว การเล่นพ็อนรำ, ขับร้องของภาษาต่าง ๆ เคยมีมาปะปน
เป็นที่ดูเล่น ฟังเล่นต่าง ๆ สำนานเป็นเกียรติยศบ้านเมืองก็อยู่ดี แต่
ถ้าของเหล่านั้นคงอยู่ตามเพศตามภาษาของสังคมนั้นๆ ก็สมควร หรือ
ไทยจะเลียนเอามาเล่นได้บ้าง ก็เป็นดีอยู่ว่าไทยเลียนใครได้เหมือน
หนึ่งพระเทศนามหาชาติ ว่าอช่างลาวก็ได้ ว่าอย่างมอญก็ได้ ว่าอย่าง

^{๑๕} อนุพิศ อมาตยกุล, "ลาวแพน," ศิลปวัฒนธรรม 4/10 (สิงหาคม 2526) : 19-25.

พม่าก็ได้ ว่าอย่างเขมรก็ได้ ก็เป็นดี แต่จะเอามาเป็นพื้นไม่สมควร ต้องเอาอย่างไทยเป็นพื้นอย่างอื่น ๆ ว่าเล่นได้แต่แหล่งหนึ่งสอดแหล่ง ก็ การบัดนี้แปลกไปนัก ชาวไทยทั้งปวงละทิ้งการเล่นสำหรับเมืองตัว คือ มีพิพากย์มโหรี เสภาครึ่งท่อน ปรบไก่อ่ ลักวา เพลงไก่อ่าเกี่ยวข้าวและ ละครลอกเลียนบท พวกกันเล่นแต่ลาวแคนไปทุกหนทุกแห่งทุกตำบลทั้งมี พากย์ เครื่องมโหรีในที่มืองาน โคนจุก บวชนาค ก็หาลาวแคนเล่นเสีย หมดทุกแห่ง ราคางานหนึ่งแรงถึงสิบตำลึง สิบสองตำลึง การที่เป็น อย่างนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่าไม่สู้งาม ไม่สู้ควรที่การเล่นอย่างลาว จะมา เป็นพื้นเมืองไทยไม่สมควร ตั้งแต่พากันเล่นลาวแคนมาอย่างเดียวกั กว่าสิบปีมาแล้ว จนการตกเป็นพื้นเมืองแลสั่ง งดการ เล่นลาวแคนก็ ชุกชุมที่ไหน ฝนก็ตกน้อยร่วง ไรย์ไปถึงบั้นข้าวในนารอดตัวก็ เพราะน้ำป่า มาช่วยเมืองที่เล่นลาวแคนมาก เมื่อฤดูฝนฝนก็น้อย ทำนาก็เสียไม่ออก งาม ทำขึ้นได้บ้างเมื่อปลายฝนน้ำป่ากระ โขกมาก็เสียหมด เพราะฉะนั้น ทรงพระราชวิตกอยู่ โปรดขออ่อนวอนแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวงที่คิดถึงพระ เดชพระคุณจริง ๆ ให้งดการเล่นลาวแคนเสียอย่ามาดูแลฟังแลอย่าให้ เล่นที่ไหนจะเรียกแต่ เจ้าของที่แลผู้เล่น ถึงลักเล่นจะต้องจับปรับให้เสีย ภาษีสองต่อสามต่อ

ประกาศมา ณ. วันศุกร์ เดือน 12 แรม 4 ค่ำ ปีฉลู สัปตศก...^{๙๖}

ประกาศห้ามเล่นแอ่วลาวดังกล่าว นอกจากจะเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นอิทธิพลของวัฒนธรรม ลาวที่มีต่อชนชั้นนำไทยแล้ว ยังชี้ให้เห็นการต่อสู้ทางความคิดระหว่างราชสำนักไทยกับวัฒนธรรมลาว ดังนั้น นอกเหนือจากเหตุผลทางการเมืองของรัชกาลที่ 4 ที่ต้องการจะทำให้วัฒนธรรมลาวที่ไม่ใช่ ของไทยให้หมดไปในราชสำนัก เหตุผลหนึ่งที่น่าจะได้แก่ เจือไนความขัดแย้งทางการเมืองภายใน ราชสำนักไทยสมัยรัชกาลที่ 4 ทำให้พระองค์ต้องมีความเด็ดขาดด้วย^{๙๗}

^{๙๖} ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 290.

^{๙๗} ดูวันทนิย ส่องศิริ, "การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525).

การรับรู้ของชนชั้นนำไทยที่เห็นว่าเป็น "ข้ออ่อนด้อย" ของ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ประการหนึ่ง ย่อมสะท้อนให้เห็นจากทัศนะของชนชั้นนำที่เห็นว่าคน "ลาว" เป็นพวก "ล่าหลัง" "ต่ำด้อย" กว่าไทย ดังที่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 4 จากประกาศห้ามมิให้เล่นแควลาว ซึ่งเหตุผลในประกาศนั้นคือว่า "...ลาวแคนเป็นข้าของไทย ๆ ไม่เคยเป็นข้าลาว จะเอาอย่างลาวมาเป็นพื้นเมืองไทยไม่สมควร..."^{๑๘} หรือการสะท้อนความรู้สึกที่รับรู้ต่อ "ลาว" ว่าไม่ใช่ "ไทย" ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ความว่า "...ถ้าพูดกับฝรั่งฝ่ายหนึ่ง ลาวฝ่ายหนึ่ง ต้องถือว่าฝรั่งเป็นเขา ลาวเป็นไทย ถ้าพูดกับลาวฝ่ายหนึ่ง ไทยฝ่ายหนึ่ง ต้องถือว่าลาวเป็นเขา ไทยเป็นเรา..."^{๑๙} ถึงแม้ว่าพระราชหัตถเลขาดังกล่าว จะเป็นราโชบายในการเอาตัวรอดตามสถานการณ์ที่กำลังเผชิญกับจักรวรรดินิยมตะวันตกก็ตาม แต่ทัศนะเช่นนี้ก็สะท้อนความคิดของชนชั้นนำไทยที่เห็นว่าลาวเป็นอื่นที่ไม่ใช่ "ไทย" ด้วยเหมือนกัน ทำให้รัฐไทยต้องสร้างคำอธิบายเพื่อสร้างสำนึกของคนลาวให้มีความรู้สึกถึงความเป็น "ไทย" ร่วม "ประเทศ" เดียวกัน และนอกจากการสะท้อนความ "ด้อยกว่า" ทางวัฒนธรรมลาวแล้ว การรับรู้ดังกล่าวยังชี้ให้เห็นถึงความ "ล่าหลัง" ที่ชนชั้นนำไทยช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2411-2453 ไม่สามารถยอมรับได้ จึงนำไปสู่การจัดการกับ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ให้มีความทันสมัยและเจริญก้าวหน้า และทำการสลายความเป็น "ลาว" เพื่อสร้างความเป็น "เอกภาพ" ของรัฐแบบใหม่ด้วยการปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ 5

อย่างไรก็ดี การก่อเกิด "รัฐแบบใหม่" ของไทยที่มีขึ้นในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 นั้น เป็นช่วงที่ชนชั้นนำไทยได้เปลี่ยนแปลงวิถีคิดเกี่ยวกับรัฐจากรัฐเดิม คือ "รัฐแบบจารีต" มาเป็น "รัฐแบบใหม่" ที่ให้ความสำคัญต่อ "เอกภาพ" ของการปกครองและวัฒนธรรมดินแดนและอาณาเขตที่แน่นอน และกษัตริย์มีฐานะเป็นองค์อัครบิดรที่อำนาจเด็ดขาดเหนือพลเมืองทั้งหมดในรัฐอย่างแท้จริง เน้นความมั่นคงและเจริญก้าวหน้าของรัฐ ดังนั้น การปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 จึงเป็นการสร้างความเป็นเอกภาพให้เกิดขึ้นภายในรัฐ ดังจะเห็นว่า "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ที่มี "ความเป็นอิสระ" ได้กลายเป็น "ท้องถิ่น" ที่มีความสัมพันธ์ขึ้นต่อศูนย์กลางอย่างเข้มข้นในความหมายของรัฐแบบใหม่ และคน "ลาว" ในหัวเมืองลาวภาคอีสานก็ได้กลายเป็นราษฎรที่เป็น "พลเมือง" ของรัฐแบบใหม่เช่นเดียวกัน

^{๑๘} ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 290.

^{๑๙} หจข., ร. 5 สารบาณสมุณิเศษ เล่ม 8 ร.ที่ 168/45 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระราชสัมภารากร วันที่ 5 พฤษภาคม คักราช 1245.

3.3 “ล้านนา” ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435

3.3.1 “ล้านนา” : ประวัติความเป็นมา

“ล้านนา” เป็นดินแดนส่วนหนึ่งอยู่ทางภาคเหนือของประเทศไทยปัจจุบัน คือ บริเวณ 8 จังหวัด อันประกอบด้วย เชียงใหม่ เชียงราย พะเยา แม่ฮ่องสอน ลำพูน ลำปาง แพร่ และน่าน อาณาจักรล้านนาในอดีต มีอาณาเขตครอบคลุมบางส่วนในภาคเหนือของประเทศไทย บางส่วนในรัฐฉานของพม่า รวมทั้งบางส่วนในสิบสองปันนาของมณฑลยูนนานของจีนตอนใต้ และบางส่วนของลาว ในปัจจุบัน จากการศึกษาพบว่า ดินแดนล้านนามีร่องรอยของการอยู่อาศัยของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เรื่องราวในยุคประวัติศาสตร์ของล้านนา มีหลักฐานกล่าวถึงการอพยพของกลุ่มคนจากภายนอกเข้ามาตั้งชุมชนบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำกก แม่น้ำอิง แม่น้ำสาย และบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงตอนบน ซึ่งชุมชน บ้านเมือง แคว้นแคว้นต่าง ๆ จะมีอิสระต่อกันทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและจารีตประเพณี ในราวพุทธศตวรรษที่ 19 ชุมชน แคว้นแคว้นต่าง ๆ ก็ได้มีพัฒนาการมาสู่รัฐแบบอาณาจักรขึ้น โดยพญามังรายทรงเป็นผู้รวบรวมเมืองใหญ่น้อยในบริเวณดังกล่าวเข้าไว้ในพระราชอำนาจก่อตั้งเป็นอาณาจักรล้านนาขึ้น โดยสร้างเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางราชธานีในปี พ.ศ.1839¹⁰⁰ และมีกษัตริย์ในราชวงศ์มังรายปกครองมาเป็นเวลากว่าสองร้อยปี ระหว่าง พ.ศ.1839-2101

เนื่องจากล้านนาเป็นรัฐที่เกิดจากการรวมตัวของเมืองอิสระต่าง ๆ อย่างรัฐจารีตแบบโบราณ ทำให้กษัตริย์ในราชวงศ์มังรายพยายามสร้าง “เอกภาพ” ให้เกิดขึ้นภายในอาณาจักรด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การสร้างความรู้สึกร่วมกันทางจิตใจระหว่างศูนย์กลางที่เมืองเชียงใหม่กับเมืองขึ้นต่าง ๆ โดยใช้ “อุดมการณ์” พุทธศาสนาเพื่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในทางการเมือง พร้อมทั้งพยายามสร้างเครือข่ายทางการเมืองขึ้นด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังเช่น

¹⁰⁰ วิไล สุทธิศิริกุล, “เชียงใหม่ ก่อน “เทศาภิบาล”, พ.ศ.2389-2442 : การศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 1.

กษัตริย์ที่เชียงใหม่ได้ขยายอำนาจไปสู่หัวเมืองขึ้น โดยส่งโอรสให้ไปปกครอง เช่น เมืองนาย เมืองเชียงราย ขณะเดียวกันก็สร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติเพื่อประสานและกระชับผลประโยชน์ทางการเมืองระหว่างกัน เช่น ในสมัยพญามังรายได้ทรงขอธิดาเจ้าเมืองเชียงเจียง และธิดากษัตริย์มอญมาเป็นมเหสี และขณะเดียวกันพระราชทานธิดาให้ไปสมรสกับเจ้าเมืองต่าง ๆ เช่น เมืองพะเยา เมืองเชียงทอง ซึ่งจากนโยบายทางการเมืองของกษัตริย์ในราชวงศ์มังรายนี้ก็สามารถรวมตัวกันได้กับศูนย์กลางที่เชียงใหม่ แต่เป็นการรวมตัวกันอย่างหลวม ๆ ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง โดยเฉพาะในช่วงสมัยที่กษัตริย์ที่ปกครองอยู่ศูนย์กลางมีความเข้มแข็งในทางการเมือง พ.ศ. 1893 - 2068

ต่อมาในราว พ.ศ. 2068 - 2101 ความเป็นปึกแผ่นทางการเมืองของล้านนาก็เริ่มเสื่อมลง ซึ่งเป็นผลมาจากกษัตริย์ที่ปกครองเชียงใหม่ในช่วงสมัยดังกล่าวไม่มีความเข้มแข็ง ดังจะเห็นได้จากในช่วงสมัยนี้ขุนนางหัวเมืองจะสามารถควบคุมอำนาจทางการเมืองของกษัตริย์ได้ เช่น ในสมัยของพญาเกศ พ.ศ. 2068 - 2081 และก็ทำให้อิทธิพลทางการเมืองของเชียงใหม่ในหัวเมืองขึ้นก็เริ่มเสื่อมลง ประกอบกับการรวมตัวกันของรัฐแบบจารีตล้านนา โดยให้ความเชื่อพุทธและเครือขายทางเครือญาติ ซึ่งเมืองต่าง ๆ เหล่านี้พร้อมที่จะแยกตัวเป็นอิสระหากเกิดวิกฤติการณ์ต่าง ๆ และในช่วงสมัยดังกล่าวนี้เองความเป็นปึกแผ่นของอาณาจักรล้านนาก็เริ่มหมดลงตามลำดับ จนกระทั่งหมดสิ้นเมื่อศูนย์กลางที่เชียงใหม่ ซึ่งปกครองโดยท้าวเมกุฎี พ.ศ. 2094-2107 เสียอาณาจักรให้แก่พม่าราว พ.ศ. 2101 นับเป็นการสูญเสียครั้งใหญ่ของอาณาจักรล้านนา เพราะในเวลาต่อมาล้านนาก็ไม่สามารถฟื้นคืนมาเป็นอาณาจักรอิสระดังที่ราชวงศ์มังรายสร้างไว้ได้อีกต่อไป¹⁰¹

ภายหลังจากพม่าเข้ามาปกครองอาณาจักรล้านนา พม่ายังคงใช้เมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางสำคัญในการปกครองหัวเมืองขึ้นต่าง ๆ ที่เคยรวมกันเป็นอาณาจักรล้านนา โดยพม่าไม่ได้เข้าไปเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการเมืองของเมืองเชียงใหม่แต่อย่างใด ซึ่งการปกครองเมืองเชียงใหม่ของพม่าในระยะแรกนั้น พ.ศ. 2101-2317 พม่ายังคงให้ผู้นำท้องถิ่นเชื้อสายราชวงศ์มังรายมีอำ

¹⁰¹ สรัสวดี อ๋องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า 225.

นาจการปกครองเชียงใหม่และหัวเมืองต่าง ๆ เช่นอดีต โดยให้ยอมรับอำนาจที่เหนือกว่าของพม่า และมีพันธะผูกพันในการส่งส่วยให้เท่านั้น ขณะเดียวกันพม่าก็ยังยอมรับสิทธิธรรมในการปกครองล้านนาของผู้นำเชื้อสายราชวงศ์มังราย ดังจะเห็นได้จากพม่าได้แต่งตั้งพระนางวิสุทธีเทวี เชื้อสายราชวงศ์มังรายขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครองเชียงใหม่ในช่วง พ.ศ.2107 - 2121 แทนท้าวเมกุฎี นอกจากนี้กษัตริย์บุเรงนองของพม่ายังได้สมรสกับพระนางวิสุทธีเทวี เพื่อสร้างเครือญาติทางการเมือง เพื่ออาศัยสิทธิธรรมของเชื้อสายราชวงศ์มังรายเป็นประโยชน์ในการปกครอง โดยภายหลังที่พระนางวิสุทธีเทวีสิ้นพระชนม์ โอรสของพระนางคือ "มังนอราชา" ก็ปกครองเมืองเชียงใหม่แทน และมังนอราชาขอยังได้สานต่อระบบการเมืองแบบเครือญาติในลักษณะแตกตัวออกไปอีก โดยส่งราชบุตรไปครองเมืองฝาง เมืองลำปาง และเมืองน่าน¹⁰² ซึ่งช่วยสร้างอำนาจ และอิทธิพลทางการเมืองของพม่าในล้านนาเป็นปึกแผ่น โดยที่พม่ามิได้เปลี่ยนแปลงและเข้มงวดในเรื่องโครงสร้างทางการเมืองนัก แต่พม่าก็ยังได้รับการต่อต้านจากผู้นำท้องถิ่นของแต่ละเมืองอยู่เสมอ เพราะพม่ามิได้สถาปนาอำนาจอย่างเด็ดขาดในดินแดนล้านนา ดังเช่นในช่วงที่ราชวงศ์มังรายปกครองอยู่ ดังนั้น ในช่วงแรก พ.ศ. 2101 - 2207 พม่าจึงไม่ประสบผลสำเร็จในการปกครองและควบคุมเมืองต่าง ๆ เหล่านี้มากนัก เนื่องจากผู้นำท้องถิ่นแต่ละหัวเมืองมักต่อต้านพม่าอยู่เสมอ ดังนั้น นับแต่ พ.ศ.2207-2317 เป็นต้นมาพม่าจึงมีนโยบายการปกครองหัวเมืองขึ้นในล้านนาใหม่ โดยส่งขุนนางพม่าเข้ามาควบคุมการเมืองโดยตรงเช่นที่เมืองเชียงใหม่ พร้อมกับพยายามควบคุมล้านนาอย่างใกล้ชิดขึ้น โดยเฉพาะชนชั้นปกครองชาวพื้นเมือง ซึ่งพม่าจะควบคุมเป็นพิเศษเพื่อป้องกันการก่อกบฏของผู้นำท้องถิ่น นอกจากนี้พม่าก็ยกฐานะเมืองเชียงใหม่ให้เป็นศูนย์กลางอำนาจของพม่าทางตอนบนราว พ.ศ.2244 เพื่อเป็นการตัดกำลังของเมืองเชียงใหม่ในการทำทลายอำนาจพม่า ส่งผลให้ผู้นำเชื้อสายราชวงศ์มังรายสูญเสียสิทธิธรรมในการปกครองลงไป และเป็นการสิ้นสุดความสำคัญของเมืองเชียงใหม่เพราะมีฐานะเทียบเท่าเมืองเชียงใหม่ เชียงใหม่จึงเป็นหัวเมืองหนึ่งในบรรดาเมืองขึ้นของพม่าเท่านั้น อย่างไรก็ตาม แม้ว่าพม่าจะควบคุมหัวเมืองในล้านนาอย่างใกล้ชิด แต่พม่าก็ยังไม่ประสบผลสำเร็จในการปกครองล้านนามากนัก เนื่องจากผู้นำท้องถิ่นยังพยายามต่อต้านอำนาจอยู่เสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนับแต่ พ.ศ.2312-2316 แต่พม่าก็ปราบให้สงบลงได้¹⁰³

¹⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 237.

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 250-252. ; ดู ลัดดาวัลย์ แซ่เขียว, "การเมืองล้านนภายใต้อำนาจการปกครองของพม่า ระหว่างปี พ.ศ.2101-2317," (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2537).

"ล้านนา" หลุดพ้นจากอำนาจปกครองของพม่าตั้งแต่ พ.ศ. 2317 ด้วยการช่วยเหลือของกรุงธนบุรี¹⁰⁴ กล่าวคือ ญ่าบ้านเจ้าเมืองเชียงใหม่ กับเจ้ากาวิละและญาติพี่น้องแห่งเมืองลำปางได้หันมาสวามิภักดิ์ กับพระเจ้ากรุงธนบุรีแห่งสยาม ร่วมมือกันทำสงครามขับไล่พม่าออกจากเชียงใหม่และลำปางได้สำเร็จ และภายหลังที่เจ้ากาวิละและญาติพี่น้องได้ขับไล่พม่าให้หมดอิทธิพลไปจากล้านนาได้แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 ก็ทรงแต่งตั้งเจ้ากาวิละให้ไปดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงใหม่ แทนญ่าบ้านเจ้าเมืองคนเดิมที่เสียชีวิตลงราว พ.ศ. 2325 และได้แต่งตั้งให้น้องทั้งหกของเจ้ากาวิละปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ในกลุ่มเมืองลำปาง ลำพูน และเชียงใหม่¹⁰⁵ ส่งผลให้กลุ่มเจ้าเจ็ดตนต้องผูกพันอำนาจอยู่กับรัฐไทย โดยอยู่ในฐานะประเทศราชอย่างเป็นทางการนับแต่บัดนั้นมา ขณะเดียวกันเจ้ากาวิละและพี่น้องทั้งหกก็ได้สถาปนากลุ่มตนเองให้เป็นราชวงศ์ใหม่ มีสิทธิธรรมในการปกครอง ซึ่งก็ทำให้กลุ่มเจ้าเชื้อเจ็ดตนนั้น ได้กลายเป็นกษัตริย์ท้องถิ่นปกครองบ้านเมืองแถบนี้สืบต่อจากราชวงศ์มังราย

เจ้าเจ็ดตนจึงเป็นกลุ่มอำนาจใหม่ที่เข้ามาปกครองดินแดนล้านนาต่อจากราชวงศ์มังราย แต่มีฐานะที่แตกต่างกัน โดยกลุ่มเจ้าเชื้อเจ็ดตนเป็นกลุ่มอำนาจที่เกิดจากการรวมกลุ่มทางเครือญาติและสืบทอดอำนาจสู่คนในวงศ์สกุลเดียวกัน¹⁰⁶ และมีขอบเขตอำนาจอยู่ในบริเวณกลุ่มเมืองลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ ส่วนเมืองแพร่และน่านอยู่ในอิทธิพลของเจ้าครองนครอีกกลุ่มหนึ่ง "ล้านนา" เป็นประเทศราชของอาณาจักรไทย ที่มีการปกครองบ้านเมืองตามจารีตล้านนา ความสัมพันธ์ทางอำนาจการเมืองของเจ้าเจ็ดตนต้องผูกพันอยู่กับไทย ตามธรรมเนียมเมืองประเทศราช ขอบเขตอำนาจและสิทธิธรรมในการปกครองของเจ้าเจ็ดตนจึงแตกต่างจากราชวงศ์มังราย

¹⁰⁴ ฐเนศวร์ เจริญเมือง, การปกครองเมืองในสังคมไทย กรณีศึกษาเชียงใหม่เจ้าศตวรรษ (เชียงใหม่ : โรงพิมพ์มิ่งเมือง, 2537), หน้า 21.

¹⁰⁵ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรีย, 2514), หน้า 125.

¹⁰⁶ สรัสวดี อ๋องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า 282.

ด้วยเหตุที่ว่า "ล้านนา" ในช่วงการปกครองระยะแรก พ.ศ.2339-2426 ของกลุ่มเจ้าเจ็ดตนอยู่ในฐานะประเทศราชของไทย ทำให้ล้านนามี "ความเป็นอิสระ" ในการปกครองตนเอง ซึ่งเป็นไปตามจารีตเดิม ทำให้โครงสร้างทางการเมืองของล้านนาจึงคงความสืบเนื่องมาตลอดแต่ต่อมาราว พ.ศ.2427 รัฐไทยก็เริ่มเข้าไปแทรกแซงเมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นศูนย์กลางของล้านนา ทั้งนี้เพราะในช่วงสมัยดังกล่าวได้เกิดปัญหาขึ้นในเชียงใหม่หลายประการ เป็นต้นว่าการขัดแย้งระหว่างเจ้าผู้ครองนครกับชาวต่างชาติ ซึ่งเริ่มเข้ามามีอิทธิพลทางการเมืองในภูมิภาคนี้ การขัดแย้งกันเองในกลุ่มตระกูลเจ้าเจ็ดตนในชั้นลูกหลานในการแย่งชิงอำนาจทางการเมือง ซึ่งปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้เป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้รัฐไทยเข้ามาแก้ปัญหาพร้อมกับเริ่มแทรกแซงทางการเมือง¹⁰⁷ โดยเริ่มส่งข้าหลวงจากส่วนกลางเข้ามาควบคุมอำนาจของเจ้าเมืองพร้อมทั้งรัตนอนาจนาค ตลอดจนผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของกลุ่มเจ้าเมืองเจ้านายล้านนา จนกระทั่งสูญเสียอำนาจทางการเมืองทั้งหมด เมื่อรัฐไทยเข้ามาจัดการกับล้านนา เริ่มจากในปี พ.ศ.2437 จัดตั้งเป็น "หัวเมืองลาวเฉียง" ในปี พ.ศ.2442 เป็น "มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ" และในปี พ.ศ.2443 เปลี่ยนชื่อเป็น "มณฑลพายัพ" กระทั่งถึง พ.ศ.2476 คณะราษฎรได้ยุบเลิกระบบเทศาภิบาลในมณฑลพายัพ ทำให้เมืองต่าง ๆ ในมณฑลพายัพมีฐานะเป็นเพียงจังหวัดเช่นเดียวกับจังหวัดอื่น ๆ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

3.3.2 "ล้านนา" ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทย

การรับรู้ของชนชั้นนำไทยเกี่ยวกับ "ล้านนา" ก่อนช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 หากนับย้อนไปถึงอดีต จากการที่ศิลาจารึกสมัยสุโขทัยได้กล่าวถึงชื่อเมืองต่าง ๆ ในล้านนาประกอบกับหลักฐานท้องถิ่นของล้านนาเอง ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ในฐานะ "มิตรสหาย" ระหว่างญามังรายแห่งเชียงราย ญางำเมืองแห่งหะเยา และญาร่วงแห่งสุโขทัย อาจกล่าวได้ว่า การรับรู้ในสมัยสุโขทัยเป็นการรับรู้ของชนชั้นนำที่ยอมรับว่า "ล้านนา" มีฐานะเท่าเทียมกัน และต่อมาในสมัยอยุธยา จากหลักฐานชั้นหลังที่ระบุชื่อเมืองประเทศราชของอยุธยาในสมัยพระเจ้าอู่ทอง ที่มีอยู่ 16 หัวเมือง¹⁰⁸ ไม่ปรากฏว่ามีชื่อของเมืองใน "ล้านนา" แต่อย่างใด แสดงให้เห็นว่าในเวลา

¹⁰⁷ วิไล สุทธิศิริกุล, "เชียงใหม่ ก่อน "เทศาภิบาล", พ.ศ.2389-2442," หน้า 119-159.

¹⁰⁸ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช, หน้า 1-2.

นั้นหัวเมืองต่าง ๆ ในล้านนายังเป็นอิสระอยู่ ความสัมพันธ์ระหว่างอยุธยากับล้านนาจึงเป็นความสัมพันธ์ระหว่างอาณาที่เท่าเทียมกัน ยอมรับใน "ความเป็นอิสระ" ของกันและกัน

ในระหว่าง พ.ศ.2101-2317 "ล้านนา" ตกไปเป็นประเทศราชของพม่า และต่อมาในปี พ.ศ.2317 ก็หลุดพ้นจากอำนาจปกครองของพม่าจากการช่วยเหลือของกรุงธนบุรี และหลังจากนั้นมา "ล้านนา" ก็ตกเป็นประเทศราชของไทยตั้งแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี อาจกล่าวได้ว่า การปกครองของ "ล้านนา" ในฐานะที่เป็นประเทศราช ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 นั้น มี "ความเป็นอิสระ" รั้วไทยไม่ได้เข้าไปยุ่งเกี่ยว ยกเว้นกรณีที่น่าจะเป็นปัญหาต่อความมั่นคงของไทย และการช่วยเหลือกองทัพยามสงคราม โดยมีพันธะต่อไทยคือ การถือน้ำนันทน์สัตยาภิเษก 2 ครั้ง กับการส่งเครื่องราชบรรณาการ 3 ปีต่อครั้ง เพื่อเป็นเครื่องหมายแสดงความจงรักภักดีต่อไทย ส่วนตำแหน่งผู้ปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ในล้านนา ไทยเป็นเพียงผู้แต่งตั้งรับรองตำแหน่งผู้ปกครองดังกล่าวตามที่ล้านนาได้ทูลเสนอชื่อมา ซึ่งเป็นไปตามธรรมเนียมการปกครองประเทศราชในรัฐแบบจารีต ที่ชนชั้นนำไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยอมรับได้ โดยไม่เห็นว่า เป็น "ปัญหา" แต่อย่างใด

ต่อมาในช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 รั้วไทยเริ่มมีท่าทีเข้าไปแทรกแซงมีอำนาจเหนือล้านนา ดังจะเห็นได้จาก นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2416 รั้วไทยและรัฐบาลอาณานิคมอังกฤษที่อินเดียได้ตกลงร่วมกันลงนามสนธิสัญญาเชียงใหม่ (Treaty of Chiangmai) ที่เมืองกลั กัลตา และได้ให้สัตยาบันเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2417¹⁰⁹ ซึ่งมีสาระสำคัญเกี่ยวกับการป้องกันและปราบปรามโจรผู้ร้าย การพิจารณาคดีความ และการป่าไม้ ต่อมารั้วไทยได้นำหนังสือสัญญาฉบับหนึ่งเรียกว่า "หนังสือสัญญาว่าด้วยการที่เจ้านายเชียงใหม่จะรักษานบ้านเมืองให้เรียบร้อย ร.ศ. 92"¹¹⁰ ซึ่งมีเนื้อหาสำคัญเช่นเดียวกับสนธิสัญญาเชียงใหม่ที่ไทยทำกับอังกฤษ ปล่อยให้ผู้ปกครองเมืองเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน ลงนามรับทราบและปฏิบัติตามข้อสัญญา โดยไทยได้จัดส่งข้าหลวง

¹⁰⁹ รัตน์พร เศรษฐกุล, "บทบาทของศาลต่างประเทศที่เชียงใหม่ พ.ศ.2416," *วารสารมนุษยศาสตร์* 1/1 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2525) : 81.

¹¹⁰ พร้อมพงษ์ ณ เชียงใหม่, "การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนสมัยเป็นมณฑลเทศาภิบาล (พ.ศ.2427-2436)," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2518), หน้า 167.

ขึ้นมาประจำในหัวเมืองทั้งสาม ในครั้งนั้นราชสำนักไทยได้จัดการส่งพระนรินทรราชเสนี (หม่อม ศรีไชยยันต์) ปลัดบัญชากรมพระกลาโหมไปเป็นข้าหลวงประจำอยู่ที่เชียงใหม่จึงเรียก "ข้าหลวงสามหัวเมือง" เพื่อให้เป็นที่ปรึกษา ดูแลและให้ผู้ปกครองหัวเมืองทั้งสามปฏิบัติให้เป็นไปตามสัญญา แต่ปรากฏว่าสัญญานี้ไม่ได้รับการปฏิบัติอย่างจริงจัง สาเหตุเนื่องมาจากข้าหลวงไม่มีอำนาจเด็ดขาดในการตัดสินใจตัดสินใจ รวมทั้งไม่ได้รับความร่วมมือจากเจ้านายผู้ปกครองเมืองทั้งสาม¹¹¹ และภายหลังการทำสัญญาเชียงใหม่ พ.ศ. 2416 เป็นต้นมา รัฐไทยก็เริ่มเข้าไปจัดการเปลี่ยนแปลงการเมืองการปกครองในล้านนาจนจัดตั้งเป็นมณฑลลาวเฉียงในปี พ.ศ. 2437 เป็นมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือในปี พ.ศ. 2442 และเปลี่ยนเป็นมณฑลพายัพในปี พ.ศ. 2443 กล่าวได้ว่า ในช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 ของรัชกาลที่ 5 นั้น การรับรู้ของชนชั้นนำไทยเกี่ยวกับล้านนา ไม่สามารถยอมรับอำนาจปกครองที่เป็นอิสระแบบเดิมได้อีกต่อไป โดยเห็นว่าสภาพต่าง ๆ ใน "ล้านนา" เป็น "ข้ออ่อนด้อย" และเป็น "ปัญหา" ซึ่งจะเห็นได้จากรายงานราชการ ใบบอก จากข้าหลวงที่ส่งไปดูแลหัวเมืองล้านนาในช่วงเวลาดังกล่าว

สภาพความ "ล้าหลัง" ของล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นนำไทย สะท้อนให้เห็นจากความยากลำบากและอันตรายในการเดินทางที่ต้องเผชิญกับความทรกัณดารของธรรมชาติ ข้อนี้ยืนยันได้จากการบรรยายสภาพความยากลำบากของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) เมื่อครั้งยกทัพไปปราบอั้งที่เมืองหลวงพระบาง โดยเดินทางผ่านไปทาง "เมืองน่าน" ความว่า

...ต้องขึ้นเขาสูงข้ามเขาหลายลูก ทางเดิรนั้นเป็นสิ่งที่น่ากลัว ทางกว้างพอช้างเดิรข้างขวาเป็นเขา ข้างซ้ายเป็นลำธารแลดูลึกมาก...
 ..ระยะทางที่เดิรกองทัพเป็นต้องหยุดพักตามระยะ ถ้าไม่เดิรให้ถูกระยะก็จะได้รับความลำบากอย่างยิ่ง ทั้งไพร่พลข้างม้าจะต้องจมน้ำเป็นอันตรายอยู่ในห้วยหลายสิบสาย...ถ้าฝนตกก็จะได้รับความยากลำบากอย่างยิ่ง ทั้งไพร่พลข้างม้าจะต้องจมน้ำเป็นอันตรายอยู่ในห้วยทั้งสิ้น...¹¹²

¹¹¹ รัตนานพร เศรษฐกุล, "การศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2416-2480" (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), หน้า 96.

¹¹² สมศักดิ์ ลือราช, "ความสำคัญของเมืองแพร่และน่าน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453)," (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2529), หน้า 6.

ส่วนเส้นทางคมนาคมภายในเมืองก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 ของหัวเมืองในล้านนา เช่น ในแขวงเมืองแพร่ และน่าน ยังคงอยู่ในสภาพที่ "ล้าหลัง" ดังจะเห็นได้จาก ถนนหนทางภายในเมืองไม่ได้กว้างขวางนัก มีลักษณะเป็นทางเดินได้เท่านั้น การเดินทางภายในเขตแขวงต้องขึ้นเขาลงห้วยทุกทาง¹¹³ ซึ่งพอจะใช้โคต่างบรรทุกสิ่งของไปมาได้บ้าง แต่ไม่สะดวกทางน้ำก็ใช้เรือไม่สะดวก เพราะมีเกาะแก่งมาก สภาพดังกล่าวเป็นความ "ล้าหลัง" ในความคิดของชนชั้นนำไทย

อย่างไรก็ตาม สัญญาเชียงใหม่ ฉบับที่ 1 ไม่ได้รับการปฏิบัติอย่างจริงจัง จึงทำให้มีการทำสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 2 ในปี พ.ศ.2426 และมีการส่งข้าหลวงพิเศษคือ กรมหมื่นนิชิตปรีชากร ขึ้นมาจัดการการด้วย ด้วยเหตุว่า ทรงเป็นผู้มีความรู้ และที่สำคัญคือ "...พวกลาวก็จะมีความยำเกรง นับถือมากกว่าขุนนาง การเหนจะตลอดตลอดไปร่งไปได้มาก..."¹¹⁴

เมื่อกรมหมื่นนิชิตปรีชากร เสด็จขึ้นไปถึงล้านนา สิ่งที่ทรงพบนอกเหนือจากความบกพร่องในการบริหารบ้านเมืองของเจ้านายท้องถิ่นแล้วคือ "ความล้าหลัง" "ชื้อและโง่" ของเจ้านายล้านนาด้วย ดังความที่กรมหมื่นนิชิตปรีชากรทรงมีหนังสือกราบทูลว่า

...ตัวเจ้านครลำปาง เป็นคนชื้อและโง่ที่สุด มิรู้ว่าสิ่งใดจะผิดจะชอบ จะคิดก็ในวันหนึ่งเท่านั้น เจ้านายแลท้าวพระยาผู้ใหญ่ก็ไม่มีผู้ใดที่จะปรึกษาหารือด้วย เชื้อแต่ราชวงศ์ชักนำไปให้กระทำผิดซึ่มเหง เจ้านายพี่น้องแลขุนนางจนวนรวมเอาผลประโยชน์เสียแต่ผู้เดียว จนไม่มีใคร

¹¹³ หจช., ร.5 ม.58/158 เรื่องรายงานเมืองแพร่ วันที่ 16 พฤษภาคม ร.ศ.120.

¹¹⁴ กจช., ร.5 บ.1.2 (7-9) เล่ม 2 พระราชหัตถเลขา (ร.ศ. 102-ร.ศ.103) พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ที่ 464.

จะทำราชการอยู่ได้ยากจนบ่นบ่หมด...ราชวงศ์ก็ไม่ลงสนาม ไม่ทำการ
นั่งดูเล่นเฉย ๆ อยู่...¹¹⁵

สิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงความ "ล่าหลัง" "ความเกียจคร้าน" ของผู้คนใน "ล้านนา" ใน
การรับรู้ของชนชั้นนำไทยก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 เราจะเห็นได้จากคำกราบบังคม
ทูลของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท องค์แม่ทัพใหญ่คราวสงครามเชียงตุง
พ.ศ.2395 ได้กล่าวถึงลักษณะบางประการของคนล้านนา ดังความว่า

...นี้ไสยลาวมากไปด้วยความเกียจคร้านโดยธรรมดาประเพณีบ้าน
เมือง ถึงจะทำไร่นาสีงโต ถ้าแดดร้อนเข้าต้องหยุดก่อน ต่อเย็น ๆ
จึงจะทำ เดินสายหน้อยก็ต้องหยุด เย็น ๆ จึงจะไป ไม่เคยได้ความ
ลำบากยากเลย...¹¹⁶

นอกจากความ "ล่าหลัง" "ความเกียจคร้าน" ที่ชนชั้นนำไทยรับรู้เกี่ยวกับล้านนาที่หยิบยก
มาให้เห็นแล้ว สภาพของ "การไร้การศึกษา" ของผู้คนในล้านนาก็เป็นภาพสะท้อนอันหนึ่งที่ชนชั้น
นำเห็นว่าเป็น "ข้ออ่อน" และเป็น "ปัญหา" ของล้านนาในช่วงสมัยของรัชกาลที่ 5 กล่าวคือ
"ล้านนา" เคยมีฐานะเป็นอาณาจักรที่มีความเจริญรุ่งเรือง มีขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม
และภาษา เป็นเอกลักษณ์ของตนเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเอกลักษณ์ทางด้านภาษา และตัวหนังสือ
จึงมีผลต่อรูปแบบการศึกษาดั้งเดิมของล้านนามาตั้งแต่สมัยราชวงศ์มังราย ตัวหนังสือของล้านนา
เรียกว่า "ตัวหนังสือไทยยวน" หรือ "ตัวหนังสือเมือง"¹¹⁷ ดังนั้น ในวิถีชีวิตของชาวล้านนาจึง

¹¹⁵ หจช., ร.5 ม.58/88 รายงานกรมหมื่นนิชิตปรีชากรเรื่องราชการมณฑลลาวเฉียง
ลงวันที่ 4 ๕ 6 ค่ำ ปี 1246.

¹¹⁶ จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2459) (พิมพ์แจก
ในงานศพนายพลเรือตรีพระยานาวาพลพยุหะ), หน้า 110.

¹¹⁷ วิบูลย์ ทานุชิต, "การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ (พ.ศ.2442-2476)" (วิทยานิ
พนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสาน
มิตร, 2528), บทนำ.

ใช้อักษรไทยวนในการติดต่อกัน ใช้เขียนตำนาน และจารึกต่าง ๆ รวมทั้งใช้ในการศึกษาเล่าเรียนอีกด้วย นอกจากนี้ตำราหรือโปทานที่ใช้จารธรรมสำหรับพระภิกษุใช้เทศน์ ก็จารด้วยตัวหนังสือไทยวนทั้งสิ้น จึงทำให้ชาวล้านนาได้เล่าเรียนตัวหนังสือไทยวนทั้งที่อยู่ในรูปของคำสอนศาสนา และแบบเรียนที่ใช้ในการเขียนอ่านอีกด้วย การศึกษาของล้านนามีจุดมุ่งหมายเน้นหนักไปในทางส่งเสริมพุทธศาสนาเป็นสำคัญ โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางการศึกษา และพระทำหน้าที่เป็นผู้สอน

อาจกล่าวได้ว่า ชาวล้านนา ยังไม่รู้หนังสือ และภาษาไทย ซึ่งในความคิดของชนชั้นนำไทย เห็นว่าเป็นความ "ล่าหลัง" ของการศึกษา ดังจะเห็นได้จากการจุดมุ่งหมายของการเข้าไปจัดการศึกษาแบบใหม่ในล้านนาก็เพื่อที่จะให้ชาวล้านนาได้เรียนรู้หนังสือไทยเป็นสำคัญ ดังคำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ความว่า "...ให้เล่าเรียนหนังสือ หนังสือไทยจะได้เป็นประโยชน์แก่ราชการต่อไปภายหน้า..."¹¹⁸ ทั้งนี้ เพื่อเป็นการสร้างเอกภาพของรัฐ อันสอดคล้องกับวิสัยทัศน์เกี่ยวกับ "รัฐแบบใหม่" ของชนชั้นนำไทย ด้วยเป็นการ "...ชักภาให้กลมเกลียวสนิทกับไทยมากขึ้นด้วย..."¹¹⁹

ด้วยเหตุที่ว่า ในการปกครองใน "ล้านนา" เจ้าผู้ครองนครมีอำนาจปกครองเต็มที่ รวมทั้งการตัดสินใจคิดความ หรือการศาลด้วย "ความล่าหลัง" ที่ชนชั้นนำไทยเห็นว่าเป็นปัญหาอีกประการหนึ่งก็คือ การตัดสินใจคิดความ หรือการศาล ดังจะเห็นได้จาก การบรรยายสภาพกิจการศาลของลำปางของกรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงต่างพระองค์ในล้านนาเมื่อ พ.ศ.2427 ความว่า

...บุตรหลานและวงศ์ญาติของเจ้าทั้งหมดเป็นคนร้ายกาจ เพราะทั้งหมดนี้มีอำนาจเต็มที่และว่าใครก็ตามที่เขาพอใจจะทำ.... เมื่อคนที่ถูกเขาฆ่าไม่อยู่ในสกุลเจ้า คดีนั้นก็ไม่ต้องขึ้นศาล...¹²⁰

¹¹⁸ หจข., ร.5 ม.58/151 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ วันที่ 27 พฤศจิกายน ร.ศ.114.

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน.

¹²⁰ หจข., ร.5 ม.1/71 กรมหลวงพิชิตปรีชากร กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ 14 พฤษภาคม 2427.

นอกจากนี้ยังจะเห็นได้จาก บันทึกการเดินทางของคาร์ล บ็อค ที่บรรยายถึงสภาพการพิจารณาตัดสินคดีความในบางคดีที่ขึ้นอยู่กับความพอใจของเจ้าผู้ครองนคร ดังเช่นกรณี น้องชาย เจ้าเมืองลำพูนที่ถูกกล่าวหาว่า เป็นผู้ลอบแทงข้างเจ้าหลวงเชียงใหม่ จึงถูกเจ้าหลวงเชียงใหม่ ตัดสินประหารชีวิต โดยไม่ได้มีการพิจารณาไตร่สวนอย่าง "ยุติธรรม" แต่อย่างไรก็ตาม ดังความว่า

...เจ้าผู้ครองลำพูนได้สอบถามเรื่องราวมาก่อนที่จะมอบตัวน้องชายของตนมาให้ตัดสินคดี และได้พิสูจน์กันแล้วว่าเจ้าชายเป็นผู้บริสุทธิ์ในกรณีนี้ แต่เจ้าหลวงเชียงใหม่ไม่ยอม เจ้าชายหนุ่มจึงถูกตัดสินประหารชีวิต..."¹²¹

จะเห็นว่า อำนาจสูงสุดในการตัดสินคดีความอยู่ที่เจ้าผู้ครองนคร บางครั้งตัดสินตามใจชอบแล้วแต่ว่าฝ่ายเจ้านายจะมีผลประโยชน์ร่วมอยู่ด้วยหรือไม่ ซึ่งในบางครั้งผู้ที่ทำความผิดอาจไม่ถูกลงโทษแต่อย่างใด เพราะเป็นคนของเจ้าผู้ครองนคร ดังในบันทึกของคาร์ล บ็อค ความว่า

...ชายผู้นี้ถูกตัดสินประหารชีวิต แต่เนื่องจากเป็นคนโปรดปรานของเจ้าผู้ครองนครลำพูน จึงไม่เพียงแต่จะได้รับการยกโทษอย่างเดียว แต่ได้รับการปล่อยตัวเป็นอิสระด้วย..."¹²²

การมีอำนาจสูงสุดในบ้านเมืองของเจ้าผู้ครองนคร นอกจากเป็นผู้ปกครองสูงสุดของผู้คนในล้านนาแล้ว ยังมีอำนาจในการออกกฎหมาย การจัดการศาล ซึ่งชนชั้นนำไทยเห็นว่าเป็น "ปัญหา" ไม่สามารถยอมรับการมีอำนาจอิสระแบบนั้นได้ จึงส่งผลให้เกิดความคิดในการเข้าไปจัดการกับล้านนาในเวลาต่อมา

¹²¹ คาร์ล บ็อค, *ท้องถิ่นสยามในยุคพระนพวงศ์เจ้าหลวง*, หน้า 118.

¹²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 119.

นอกเหนือจากนั้น สภาพ "โจรผู้ร้ายชุกชุม" ก็เป็นสิ่งสะท้อนการรับรู้ของชนชั้นไทยอีกประการหนึ่งด้วย จากหลักฐานพบว่า เมื่อครั้งที่กรมหมื่นนพิตปรีชากรขึ้นไปเป็นข้าหลวงที่เชียงใหม่ ทรงเห็นว่า เจ้านายและราษฎรในเชียงใหม่ต่างนิยมเล่นการพนันเสียงทายต่าง ๆ มาก มีการเปิดบ่อนการพนันทั่วไป เจ้านายบางคนตั้งตนเป็นเจ้าของบ่อน ผู้คนก็ไม่สนใจต่อการทำมาหากิน คิดหนีสินการพนันมาก เกิดคดีชิงวิ่งราว ปล้นจี้กันโดยทั่วไป ซึ่งสภาพดังกล่าวสะท้อนให้เห็นได้จากหนังสือพระยาราชาสัมภารากร ถึง พระเจ้าอินทวิชยานนท์ ความว่า

...ด้วยพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนพิตปรีชากร...โปรดเกล้าฯ มีรับสั่งว่า การบ่อนเบี้ยการพนันต่าง ๆ เป็นการชั่วร้าย ทำให้เกิดโจรผู้ร้าย แลราษฎรได้ความฉิบหายสิ้นตัวเป็นทาสเป็นข้า แลต้องรับอาญาแผ่นดิน ได้รับความอันตรายต่าง ๆ เสียมากหนักหนา...¹²³

ชนชั้นนำไทยเห็นว่า "โจรผู้ร้าย" เป็น "ปัญหา" ในช่วงสมัยก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 ดังที่สะท้อนให้เห็นจากการทำสัญญาเชียงใหม่ พ.ศ.2417 ที่สาระสำคัญของสัญญาก็เพื่อแก้ไขปัญหาโจรผู้ร้ายตามชายแดน¹²⁴ และนอกจากนั้นการที่ "ล้านนา" อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรป่าไม้ จึงมีการทำไม้ลักกันมาก การขโมยไม้ขนอสัก และช่างที่ใช้งานสำหรับลากไม้ในป่าถูกขโมยบ่อยที่สุด มีหลักฐานว่า ในทางเหนือเมืองเชียงใหม่มีการขโมยช่างชุกชุมมาก ซึ่งชนชั้นนำไทยเห็นว่าสภาพดังกล่าว เป็น "ปัญหา" ดังความเห็นของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ความว่า "...การที่จะระงับเรื่องผู้ร้ายลักช่าง จะต้องออกตรวจจับให้ผู้ร้ายกระจ่ายให้กลัวเสียที ได้สั่งให้กรมตำรวจภูธรแบบตะวันตกกุมพลตำรวจออกตรวจจับทั่วไป..."¹²⁵

¹²³ หจข., ร.5/58/193 หนังสือพระยาราชาสัมภารากรถึงเจ้าอินทวิชยานนท์ เรื่อง นิกัฎาชีอากรมณฑลพายัพ ปิวอก ฉอศอ คักราช 1246.

¹²⁴ วิไล สุทธิศิริกุล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 116.

¹²⁵ หจข., ร.5 ม.51 ค/15 แผนราชทัณฑ์ (ผู้ต้องหาและนักโทษ) ผู้ร้ายลักช่างของฝรั่งที่ทำป่าไม้ 31 กรกฎาคม-5 สิงหาคม ร.ศ.122.

โครงสร้างทางการเมือง และสังคมล้านนาช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครองรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำเห็นว่าเป็นปัญหาของรัฐช่วงนั้นด้วย กล่าวคือ สังคมล้านนายังคงเป็นสังคมแบบศักดินา ไพร่ต้องสังกัดมูลนาย และถูกเกณฑ์แรงงาน ไพร่แต่ละคนต้องทำงานต่าง ๆ ตามประเพณีเมือง เช่น หาบหามสิ่งของ รับใช้เจ้านายปีละ 1 เดือน ถึง 4 เดือน ซึ่งมากกว่าไพร่ในหัวเมืองอื่น ๆ ของไทยที่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานเพียงปีละ 1 เดือนเท่านั้น¹²⁶ การเกณฑ์แรงงานทำให้ชาวล้านนาได้รับความเดือดร้อนมาก การรับรู้สภาพดังกล่าวของชนชั้นนำไทย จึงนำไปสู่การประกาศยกเลิกการเกณฑ์แรงงานทั่วประเทศ และให้เก็บเงินค่าแรงงานแทนการเกณฑ์แก่ชายฉกรรจ์ คนละ 4 บาทต่อปี ถ้าผู้ใดไม่มีเงินเสียให้ทำงานโยธาแทนปีละ 20 วัน¹²⁷

ความเปลี่ยนแปลงอีกประการหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงการรับรู้ของชนชั้นนำไทยในเวลานั้นก็คือ การเก็บภาษีอากรในล้านนา แต่เดิมมีการเก็บภาษีเป็นสิ่งของมิได้เสียเป็นเงิน เช่น ราษฎรทำนาใช้พันธุ์ข้าวเปลือก 1 ถัง ต้องเสียภาษีให้แก่รัฐ 2 ถัง เมื่อเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว และการเก็บครั้งถ้าเก็บได้สิบส่วนต้องเสียภาษีให้แก่รัฐ 2 ส่วน¹²⁸ นอกจากนี้ยังได้เก็บภาษีจากพืชอื่น ๆ เช่น พัก นริก หอม กระเทียม ฯลฯ เป็นต้น และในเวลาต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2427 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิษิตปรีชากร ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษ ปกครองดูแลล้านนา วิธีการเก็บภาษีแบบเดิมคงเห็นว่าเป็น "ปัญหา" ทำให้พระองค์ได้ทรงเปลี่ยนแปลงการเก็บภาษีอากรเป็นเงินแทนสิ่งของ¹²⁹

อย่างไรก็ตาม เมื่อกรมหมื่นพิษิตปรีชากร ขึ้นมาจัดราชการในเชียงใหม่ และได้จัดการเก็บภาษีใหม่ในเชียงใหม่เพื่อเพิ่มรายได้ให้พอในการใช้จ่าย แม้กระนั้นในเชียงใหม่การจัดเก็บภาษีก็

¹²⁶ ชูลิทธิ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475," หน้า 81.

¹²⁷ เรื่องเดียวกัน.

¹²⁸ หจช., ร. 5 ม. 58/89 นายแย้มมหาเดเล็ก กราบขูลกรมหลวงพิษิตปรีชากร วันเสาร์ แรม 11 ค่ำ เดือนแปด ปีชวด สัมฤทธิศก 1250.

¹²⁹ วัลลภา เครือเทียนทอง, "การปฏิรูปการปกครองล้านนาไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519), หน้า 53.

ในเชียงใหม่ ซึ่งเป็นการผูกขาดของเจ้าภาษีนายอากรชาวจีนนั้น ก็ทำให้รายได้ส่วนใหญ่ตกอยู่ในมือเจ้าภาษีและเจ้านายเมืองเชียงใหม่ และการผูกขาดภาษีนี้อาจกระทบต่อความเดือดร้อนของไพร่ ดังจะเห็นได้จากที่ราษฎรเมืองนครลำปางส่วนหนึ่งร้องเรียนต่อพระยาทรงสุรเดช ซึ่งขึ้นไปจัดราชการในปี พ.ศ. 2436 ว่า พวกจีนเอี้ยวไซ เจ้าภาษีนานา เก็บภาษีนานาเกินพิกัดถึงเท่าตัว¹³⁰ สภาพที่เป็นเช่นนี้ชนชั้นนำไทยเห็นว่าเป็น "ปัญหา" ดังนั้น รัฐไทยจึงเปลี่ยนวิธีการจัดเก็บภาษีบางอย่างจากการผูกขาดของเจ้าภาษีชาวจีน มาเป็นข้าราชการจากส่วนกลางเป็นผู้เก็บ เช่น ภาษีนาภาษียาสูบ และมีการจัดการคลังโดยการดึงเอาอำนาจในการควบคุมเงินซึ่งแต่เดิมเป็นของเจ้าเมืองล้านนามาไว้ในมือของข้าหลวงแทน

การรับรู้ของชนชั้นนำไทย โดยเห็นว่าการเก็บภาษีอากรแบบเก่าของ "ล้านนา" เป็น "ปัญหา" ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้รัฐไทยเข้าไปกระทำการจัดการเก็บภาษีแบบใหม่ในล้านนาขึ้นนั้น สามารถอธิบายด้วยเหตุผลที่ว่า เนื่องจากแนวคิดเกี่ยวกับรัฐแบบใหม่ของชนชั้นนำไทย คือ แนวคิดที่มุ่งหวังจะสร้างความเจริญก้าวหน้าในดินแดนที่อยู่ในขอบเขตของกษัตริย์แห่งรัฐแบบใหม่ ซึ่งส่งผลให้ชนชั้นนำไทยพยายามที่จะจัดการบางสิ่งบางอย่างที่ตนเห็นว่า เป็นความเจริญหรือยังผลให้เกิดความเจริญก้าวหน้าขึ้น ดังจะเห็นได้จากความพยายามที่จะจัดการกับปัญหาต่าง ๆ รวมทั้งสร้างสรรคการคมนาคมในรูปแบบใหม่ เช่น การสร้างทางรถไฟ ซึ่งการสร้างทางรถไฟสายเหนือ นับตั้งแต่กรุงเทพฯมาถึงปากน้ำโพ นครสวรรค์ในปี พ.ศ. 2448 และถึงเชียงใหม่ ในเดือนมกราคมปี พ.ศ. 2464 การมาถึงของรถไฟหมายถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในล้านนาอย่างสำคัญ¹³¹ ดังนั้น การเก็บภาษีแบบเดิม จึงเป็น "ปัญหา" ไม่สอดคล้องและสวนทางกับวิสัยทัศน์เกี่ยวกับความเจริญของชนชั้นนำในเวลานั้น จึงเป็นส่วนหนึ่งที่น่าไปสู่การเปลี่ยนแปลงจัดเก็บภาษีแบบใหม่ เพื่อนำเงินมาใช้จ่ายในการ "พัฒนาประเทศ" นั่นเอง

¹³⁰ หจช., ร.5 ม.58/59 เรื่องภาษีอากรต่าง ๆ ทางลาวเฉียง ลงวันที่ 11 พฤษภาคม ร.ศ. 112.

¹³¹ ปลาย่อ ชนะนั้ก, นายทุนพ่อค้ากับการก่อและขยายตัวของระบบทุนนิยมในภาคเหนือของไทย พ.ศ. 2464-2523 (กรุงเทพมหานคร : สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และสำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ม.ป.ท.), หน้า 33.

3.3.3 "คนล้านนา" ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทย

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า "ลาว" เป็นคำที่ผู้คนในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาใช้เรียกผู้คนใน "ล้านนา" และ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ดังนั้น การรับรู้ของชนชั้นนำไทยที่มีต่อคนล้านนา ก็คือ การรับรู้ที่มีต่อคนลาว (การรับรู้ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่อดีตเกี่ยวกับคำว่า "ลาว" ความเป็น "ลาว" ได้อภิปรายไว้แล้วในหัวข้อ 3.2.3)

เมื่อไทยเรียกคนกลุ่มหนึ่งว่าคนลาว เป็นที่น่าสนใจว่าไทยใช้อะไรเป็นเกณฑ์ในการพิจารณาถึงความเป็นลาว การศึกษาของเตือนใจ ไชยศิลป์¹³² พบว่า เกณฑ์ที่น่าสนใจบางอย่างนอกเหนือจากที่กล่าวมาข้างแล้วคือ คนไทยยังใช้เกณฑ์ระบุถึงกลุ่มคนที่เรียกว่า "ลาว" ได้แก่ วัฒนธรรมในการบริโภคอาหาร คนไทยเรียกกลุ่มคนบริเวณ "ล้านนา" "ล้านช้าง" และ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" ที่บริโภค "ข้าวเหนียว" เป็นอาหารหลักว่า "คนลาว" ดังมีคำกล่าวว่า "ลาวกินข้าวเหนียว" ข้าวเหนียวมิใช่เป็นเพียงสิ่งที่แสดงถึงความแตกต่างทางวัฒนธรรมการบริโภคของคนกลุ่มหนึ่งกับคนไทยเท่านั้น แต่ข้าวเหนียวยังถูกใช้อย่างมีพลัง โดยถูกนำไปใช้ในความหมายที่เป็นสัญลักษณ์ นั่นคือ ถ้าใครกินข้าวเหนียวคนนั้นจะถูกนับว่าเป็นคนลาว และถ้าเป็นคนลาวก็ต้องกินข้าวเหนียว

เมื่อ "ข้าวเหนียว" ใช้ในความหมายถึง "คนลาว" ในขณะเดียวกัน "ข้าวเจ้า" ได้ใช้ในความหมายของคนไทยลักษณะพิเศษบางประการของข้าวเจ้า อาทิ ลักษณะของเมล็ดข้าว ระยะเวลาในการปลูกและเก็บเกี่ยว กรรมวิธีในการทำให้สุก รวมไปถึงราคาของข้าวเจ้าที่สูงกว่าข้าวเหนียว ลักษณะพิเศษบางประการเหล่านี้ ทำให้ "ข้าว" ถูกนำไปใช้ในการแบ่งกลุ่มและจัดลำดับชั้นในสังคม โดยถือว่าผู้บริโภคข้าวเจ้ามีฐานะสูงกว่าผู้บริโภคข้าวเหนียว

¹³² เตือนใจ ไชยศิลป์, "ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ.2437-2476,"

ประเภทของอาหารเป็นอีกประการหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงทัศนะ "ดูหมิ่น" "ดูแคลน" คนลาวใน "ล้านนา" ดังจะเห็นได้จากการกล่าวเรียกพวกคนลาวในลักษณะของการดูแคลน เช่น ในวรรณกรรม "ขุนช้างขุนแผน" นางทองประศรีเรียกนางสร้อยผ้าว่า "อีกินกึ่งก่าบ" หรือ การดูถูกเหยียดหยามนางลาวทองที่เป็นลูกสาวลาวจากล้านนาว่า "...อีลาวชาวป่า อีลาวชาวดอน อีลาวกินกึ่งก่า อีลาวกินกบ..."¹³³ ที่เป็นเช่นนี้คงเนื่องมาจากลักษณะทางภูมิประเทศที่แตกต่างกัน คือ ไทยซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอันอุดมสมบูรณ์ ย่อมไม่เข้าใจถึงข้อจำกัดและความยากลำบากของการหาอาหารในบริเวณที่ขาดความสมบูรณ์แห่งแล้ง และขัดสน ดังนั้นอาหารประเภทกึ่งก่า แยม เขียด ดักเต้ และปลาร้า จึงถูกมองด้วยความรังเกียจ โดยเฉพาะ "ปลาร้า" ถูกใช้เป็นเสมือนหนึ่งคำด่า ดังมีเรื่องเล่าว่าเมื่อพระราชชายาเจ้าดารารัศมีได้เฝ้าถวายตัวรับราชการ ณ ราชสำนักกรุงเทพฯ ทรงถูกเรียกว่าลาว และในบางคราวก็มีเสียงตะโกนว่าเหม็นปลาร้าให้ได้ยินอีกด้วย¹³⁴ และอีกประการหนึ่งที่บ่งชี้ความเป็นลาวได้อย่างแจ่มชัดคือ การแต่งกาย เครื่องแต่งกายของสตรีประเภทหนึ่งคือ "ผ้าซิ่น" สำหรับไทยแล้ว ผ้าซิ่นเป็นเครื่องแต่งกายของสตรีลาว ส่วนสตรีสยามจะนุ่งโจงกระเบน ดังปรากฏในสมัยหลังต่อมาเมื่อรัฐบาลไทยเร่งรัดให้สตรีไทยเปลี่ยนมานุ่งซิ่น ทำให้เกิดความรังเกียจในสตรีชั้นสูงของไทยบางกลุ่มในการที่จะนุ่งผ้าอย่างลาว¹³⁵

อย่างไรก็ตาม ในช่วงการสถาปนา "รัฐแบบใหม่" ของชนชั้นนำไทย ก็ได้มีกระบวนการสร้างสำนึก และการเปลี่ยนแปลงการรับรู้ว่า คนลาวในล้านนาเป็นคนไทย ด้วยเหตุผลที่ว่า เพื่อความเป็น "เอกภาพ" ภายในรัฐแบบใหม่ ทำให้การรับรู้ของคนไทยว่า คนล้านนาเป็นคน "ลาว" นั้นเจือจางลงไปในเวลาต่อมา ดังจะได้กล่าวในบทที่ 4 ต่อไป

¹³³ ตูกรมศิลปากร, *ขุนช้างขุนแผน*, (ธนบุรี : รุ่งวัฒนา, 2510). ; สัจจิตต์ วงษ์เทศ, (จปล.) *เจ๊กปนลาว* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2530), หน้า 2.

¹³⁴ ปราณี คิริธร, *เนื้รล้านนา* (เชียงใหม่ : โรงพิมพ์สุวิวงศ์การพิมพ์, 2506), หน้า 27.

¹³⁵ เตือนใจ ไชยศิลป์, "ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ.2437-2476," หน้า 61.

3.4 "หัวเมืองมลายู" ในการรับรัฐของชนชั้นนำไทยช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435

3.4.1 หัวเมืองมลายู : ประวัติความเป็นมา

"หัวเมืองมลายู" หรือที่เรียกกันแต่เดิมว่า "บริเวณแขก 7 หัวเมือง" นั้น ประกอบด้วย เมืองปัตตานี ยะลา ยะหริ่ง ะแงะ สายบุรี หนองจิก และรามัญ เมืองเหล่านี้เดิมเป็นเมืองปัตตานีแต่เพียงเมืองเดียว และเป็นเมืองขึ้นที่ส่งบรรณาการให้ไทยก่อน คราวใดที่ศูนย์อำนาจไทยอ่อนแอ เมืองปัตตานีก็ถือโอกาสเป็นอิสระทันที ลักษณะเช่นนี้ปรากฏเรื่อยมาตลอดสมัยอยุธยา เมื่อเริ่มสมัยรัตนโกสินทร์ฝ่ายไทยต้องยกทัพไปปราบ¹³⁶ จึงได้ปัตตานีเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในพระราชอาณาจักรไทยอีกครั้ง

บริเวณที่ตั้งของ "หัวเมืองมลายู" หรือ "บริเวณแขก 7 หัวเมือง" มีลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไปเป็นป่าเขา และมีที่ราบบริเวณชายฝั่งทะเลและระหว่างภูเขาเหมือนกับภูมิประเทศทั่วไปในหัวเมืองทางใต้¹³⁷ บริเวณนี้มีความอุดมสมบูรณ์ทำให้ดินแดนส่วนนี้มีความเจริญเป็นศูนย์กลางการค้าในแหลมมลายูในแต่โบราณ ประชาชนในดินแดนส่วนที่เป็นมณฑลปัตตานีมีเชื้อชาติมลายูมากที่สุด นอกจากนั้นเป็นเชื้อชาติไทยและจีน รองลงมาเป็นลำดับ

ผู้คนใน "หัวเมืองมลายู" เดิมนับถือศาสนาพุทธ ภายหลังจึงเข้ารับนับถือศาสนาอิสลาม ดังนั้น ผู้คนส่วนใหญ่ในหัวเมืองมลายูจึงนับถือศาสนาอิสลาม เพราะเมื่อศาสนาอิสลามเริ่มแผ่เข้ามาในดินแดนส่วนนี้เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 19-20 ศาสนาอิสลามก็ได้กลายเป็นศาสนาที่มีบทบาทในชีวิตประจำวันของราษฎรส่วนใหญ่ในบริเวณหัวเมืองแขกทั้ง 7 อย่างเต็มที่ จนกลายเป็นวิถีชีวิตของมุสลิมทั้งหลาย ประเพณีการปกครอง "บริเวณแขก 7 หัวเมือง" แต่เดิมที่เป็นเพียงเมืองปัต

¹³⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2503), หน้า 140-141.

¹³⁷ สวาท เสนาณรงค์, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2512), หน้า 25-26.

ตานี เลือกผู้หญิงในวงศ์ตระกูลเจ้าเมืองซึ่งมีอายุมากจนพ้นเขตที่จะมีบุตรได้แล้วขึ้นเป็น "นางพระยา" ว่าราชการเมืองสืบไป ประเพณีนี้เพิ่งจะยกเลิกไปเมื่อสมัยอยุธยาตอนปลาย¹³⁸

กล่าวได้ว่า การปกครอง "หัวเมืองมลายู" หรือ "บริเวณแขก 7 หัวเมือง" ซึ่งเป็นประเทศราชของไทยมาตลอดสมัยอยุธยา เจ้าเมืองมีสิทธิในการปกครองภายในเมืองของตนทุกอย่าง แต่ต้องส่งดอกไม้เงินดอกไม้ทองและเครื่องราชบรรณาการต่อกษัตริย์ไทย 3 ปีต่อครั้ง และต้องส่งกองทัพมาช่วยเมื่อเกิดศึกสงคราม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับหัวเมืองมลายู จึงขึ้นอยู่กับความเข้มแข็งของไทย เพราะผู้คนในหัวเมืองมลายูไม่มีความผูกพันในด้านภาษา วัฒนธรรม และศาสนากับไทย¹³⁹ ด้วยเหตุดังนั้น เมื่อใดที่ไทยอ่อนแอ หรือเกิดความวุ่นวายขึ้นในเมืองหลวงหรือราชธานีทาง "หัวเมืองมลายู" ก็จะถือโอกาสตั้งตนเป็นอิสระทันที

"หัวเมืองมลายู" ขึ้นอยู่กับอยุธยามาตลอด จนกระทั่งถึงคราวอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 จึงได้ตั้งตัวเป็นอิสระอีกครั้งหนึ่ง และเป็นอิสระมาตลอดสมัยกรุงธนบุรี ไทยเพิ่งจะปราบได้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 ดังพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความว่า

...จึงโปรดให้กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จยกกองทัพไปตีเอาหัวเมือง
บักซ์ไต้คินจากพม่า...เมื่อกองทัพไทยตีทัพพม่าแตกกลับไป ได้หัวเมือง
คินหมดแล้ว กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จลงไปประทับที่เมืองสงขลาให้
ข้าหลวงเชิญกระแสน้ำส่งออกไปถึงพระยาปัตตานี....ให้มายอมเป็น
เมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยาอย่างแต่ก่อน พระยาปัตตานีไม่ยอม จึงมีรับสั่ง
ให้กองทัพไทยยกลงไปตีได้เมืองปัตตานี...¹⁴⁰

¹³⁸ พรงค์ นุ่นทอง, "การปฏิรูปการปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยพระยาสุโขมนัยวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ.2439-2449)," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2520) หน้า 64.

¹³⁹ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, *แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ*, หน้า 120-121.

¹⁴⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "อธิบายเรื่องพงศาวดารอันเป็นมูลเหตุแห่งจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ," ใน *จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติพร้อมคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ* (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร จัดพิมพ์, 2530), หน้า 4.

เมื่อตีได้เมืองปัตตานีแล้วไทยก็กวาดต้อนผู้คนและอาวุธ รวมถึงปืนใหญ่กระบอกที่เรียกว่า "พระยาตานี" มายังกรุงเทพฯ เป็นการตัดทอนกำลังของหัวเมืองมลายูลงไป แล้วรัชกาลที่ 1 ก็ทรงตั้งให้แขกเป็นเชื้อสายเจ้าเมืองปัตตานีเก่าเป็นพระยาปัตตานี¹⁴¹

เพื่อจะเข้าใจ "หัวเมืองมลายู" มากขึ้น จึงต้องศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองเอกกับการปกครองหัวเมืองประเทศราชทางใต้ สมัยอยุธยา มีลักษณะการปกครองหัวเมืองโดยแบ่งหัวเมืองออกเป็น 3 ชั้น ประกอบด้วยหัวเมืองชั้นใน หัวเมืองชั้นนอก (เมืองพระยามหานคร) และหัวเมืองประเทศราช แต่ละหัวเมืองมีความสัมพันธ์กับราชธานีแบบรัฐจาริต สำหรับหัวเมืองเอกทางใต้นั้นมีเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองเอกเมืองเดียว และเป็นหัวเมืองที่สำคัญที่สุด ซึ่งเป็นศูนย์กลางในการควบคุมดูแลหัวเมืองทางใต้และหัวเมืองมลายูที่ขึ้นอยู่กับไทย แทนราชธานี จึงนับว่าเป็นศูนย์รวมกำลังทางหัวเมืองใต้¹⁴²

ในสมัยธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเห็นความสำคัญของการปกครองของหัวเมืองประเทศราชมากขึ้น จึงโปรดเพิ่มอำนาจแก่เจ้านครศรีธรรมราช (หนู) เป็นพระเจ้าานครศรีธรรมราช ครองเมืองนครศรีธรรมราชอย่างเมืองประเทศราช ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 ไม่ทรงเห็นด้วยกับพระบรมราโชบายในการเพิ่มอำนาจมากเกินไปแก่เจ้านครศรีธรรมราช จึงโปรดให้ปลดเจ้านครศรีธรรมราช (หนู) ออกจากตำแหน่ง แล้วโปรดฯ ให้เจ้าหน่อบุตรชายเจ้านครศรีธรรมราช (หนู) ที่รับราชการอย่างจงรักภักดีออกมาเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช และในพ.ศ. 2328 เมืองนครศรีธรรมราชได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ปกครองดูแลหัวเมืองมลายู ซึ่งตกมาเป็นของไทยคือ เมืองปัตตานี เมืองไทรบุรี และเมืองตรังกานู¹⁴³ จะเห็นได้ว่า ในการปกครองหัวเมืองมลายูในสมัยรัชกาลที่ 1 เริ่มกำหนดให้หัวเมืองสำคัญเป็นผู้ปกครองดูแลบรรดาหัวเมืองประเทศราชมากขึ้น

¹⁴¹ เรื่องเดียวกัน.

¹⁴² สุภาภรณ์ ตันศลารักษ์, "บทบาทของเจ้านครศรีธรรมราช (น้อย) ที่มีต่อรัฐบาลกลางและหัวเมืองภาคใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 15-16.

¹⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

ในปี พ.ศ. 2334 พระยาปัตตานีคบคิดพวกแขกเป็นกบฏ และชักชวนพวกแขกสลักพื้นเมือง ยกกองทัพขึ้นมาตีเมืองสงขลา พระยาสงขลา (บุญอุย) เห็นกำลังไม่พอจะต้านทาน จึงถอยมาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองพัทลุง เมื่อข่าวศึกทราบมาถึงไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 จึงโปรดให้กองทัพกรุงเทพฯ ลงไปกองหนึ่ง แต่ก่อนที่กองทัพของไทยจะลงไปถึง เจ้าพระยานคร (พันธ์) ยกกองทัพเมืองนครศรีธรรมราชไปสมทบกับไพร่พลของพระยาสงขลา (บุญอุย) ตีกองทัพเมืองปัตตานีแตกไป และพระยาสงขลา (บุญอุย) ยังยกกองทัพตามไปตีถึงเมืองปัตตานีจนแตกจับตัวพระยาปัตตานีได้¹⁴⁴

ในครั้งนี้ พระยาสงขลา (บุญอุย) มีความชอบ จึงได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยา และได้โปรดให้ยกเมืองสงขลาขึ้น ต่อกรุงเทพฯ ทั้งยังให้ควบคุมดูแลหัวเมืองประเทศราช คือ ปัตตานี กลันตัน และตรังกานู และรัชกาลที่ 1 ยังโปรดให้แยกเมืองปัตตานีออกเป็น 7 เมืองดังกล่าวแล้ว โดยให้เมืองสงขลาเป็นผู้ปกครองดูแลอย่างใกล้ชิด¹⁴⁵ หัวเมืองเหล่านี้จึงได้ชื่อว่า "แขก 7 หัวเมือง" ตั้งแต่นั้น

ลักษณะการปกครอง "หัวเมืองมลายู" อยู่ในรูปแบบดังกล่าวเรื่อยมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เมื่อทรงโปรดให้มีการปฏิรูปการปกครองแบบเทศาภิบาล จึงได้จัดตั้ง "มณฑลนครศรีธรรมราช" ในปี พ.ศ. 2439 และให้ "บริเวณแขก 7 หัวเมือง" ขึ้นอยู่ในมณฑลนครศรีธรรมราช จนกระทั่งปี พ.ศ. 2449 จึงได้โปรดให้รวม "บริเวณแขก 7 หัวเมือง" ขึ้นเป็น "มณฑลปัตตานี" หลังจากนั้นก็มีการยุบเลิกฐานะเมืองบางเมือง จนในที่สุดเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองส่วนภูมิภาคเป็นจังหวัด "บริเวณแขก 7 หัวเมือง" ก็ได้แบ่งเป็น 3 จังหวัด คือ จังหวัดปัตตานี ยะลา และนราธิวาส ดังที่เห็นและเป็นอยู่ในปัจจุบัน

¹⁴⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "อธิบายเรื่องพงศาวดารอันเป็นมูลเหตุจดหมายหลวงอุดมสมบัติ," หน้า 5.

¹⁴⁵ ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม, "ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2515), หน้า 43-50.

3.4.3 "หัวเมืองมลายู" ในการรับรัฐของชนชั้นนำไทย

กล่าวได้ว่า "หัวเมืองมลายู" หรือ "บริเวณแขก 7 หัวเมือง" (หัวเมืองแขกทั้ง 7) หลังจากที่ถูกเป็นของราชอาณาจักรไทย ได้ถูกควบคุมดูแลจากทั้งสงขลา และนครศรีธรรมราช ก่อนการปฏิรูปการปกครองไปเป็นมณฑลปัตตานี ในปี พ.ศ.2449 เมืองสงขลาได้ควบคุมหัวเมืองมลายูดังกล่าว มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ทรงโปรดให้แยกเมืองปัตตานีออกเป็น 7 เมือง จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 คือตั้งแต่ พ.ศ.2334-2439 เป็นเวลาร่วม 105 ปี ต่อมาเมื่อรัชกาลที่ 5 ปฏิรูปการปกครองมณฑลนครศรีธรรมราช การควบคุมหัวเมืองมลายูจึงตกเป็นของข้าหลวงเทศาภิบาล ต่อมา พ.ศ.2449 "บริเวณแขก 7 หัวเมือง" จึงแยกตัวเป็นอิสระตั้งเป็นมณฑลปัตตานี ดังนั้น เมื่อจะพิจารณาถึงการรับรัฐของชนชั้นนำไทยต่อหัวเมืองมลายู จึงไม่สามารถมองแค่ "บริเวณ 7 หัวเมือง" นี้เท่านั้น แต่ต้องพิจารณาหัวเมืองทางใต้ดังกล่าวด้วย

การรับรัฐของชนชั้นนำไทยเกี่ยวกับ "หัวเมืองมลายู" โดยผ่านหลักฐานเอกสารรายงานข้อราชการ ใบบอกต่าง ๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นสภาพที่เป็นจริงของ "หัวเมืองมลายู" ได้อย่างดี ยิ่ง จะเห็นได้จาก รายงานของพระยาสุโขมนัยวินิตเกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในหัวเมืองมลายู ที่ทำให้เห็นถึงความ "ยากจน" ไม่ค่อยทำมาหากิน การแต่งตัวก็ "เลวทราม" อันเป็นสภาพที่ชนชั้นนำเห็นว่า "ล้าหลัง" ความว่า

...ราษฎรไม่มีใครทำมาหาเลี้ยงชีพสักเท่าใด ที่ทำก็พอแต่รับประทาน ไม่คิดถึงกับจะค้าขายให้เปนอาณาประโยชน์ต่อไป จึงเปนคนที่ยากจนมาก การแต่งตัวแลนุ่งหมกัเลวทราม ดูเหมือนหนึ่งคนที่เปนไข้อยู่เสมอ ผมเผ้าก็ไม่ได้หวีให้เรียบร้อย เปนดังนี้ทั่วกันทั้งเมือง...¹⁴⁶

ภาพของการแต่งตัวนุ่งหมกั "เลวทราม" ที่ชนชั้นนำไทยเห็นว่าเป็นสิ่ง "ล้าหลัง" น่าจะได้

¹⁴⁶ พระยาสุโขมนัยวินิต, "รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ.116," ใน เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยที่เจ้าพระยาอมราช (ปิ่น สุขุม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ.115-125 (พ.ศ.2439-2449) (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมประยูร โสณกุล ณ อยุธยา ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 23 มีนาคม 2520), หน้า 152.

ลักษณะการแต่งตัวของผู้คนตามประเพณีบ้านเมืองของ "หัวเมืองมลายู" ดังจะเห็นได้จากเมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสด็จฉีก่อนทางใต้ในปี พ.ศ.2427 โดยได้บรรยายการแต่งตัวของชาวพื้นเมืองมลายู ดังความว่า

...คนตามประเพณีบ้านเมือง พระยาตานีนั้นแต่งตัวนุ่งกางเกงแขกนุ่ง
 โสร่งผ้า ใส่เสื้อแขก โปกหัวไม้ใส่เกือก...ราษฎรผู้ชายนุ่งโสร่งไหม
 บ้าง นุ่งขาม้าไหมบ้างต่าง ๆ โปกผ้าบ้าง ไม่โปกผ้าบ้าง ผู้หญิงนุ่ง
 โสร่งไหมบ้าง โสร่งด้ายบ้าง คาดนมผ้าขาม้าไหมบ้าง ผ้าขาม้า
 ด้ายบ้าง...¹⁴⁷

จากหลักฐานที่หยิบยกมาแสดงให้เห็นถึงการรับรู้วิถีชีวิต และการแต่งกายนุ่งห่มของผู้คนในหัวเมืองมลายูดังกล่าว ชนชั้นนำไทยเห็นว่าเป็นเรื่อง "ความเกียจคร้าน" ไม่ค่อยชอบทำมาหากิน ทำให้ยากจน และการแต่งกายก็ "เลวทราม" และเป็น "ความล่าหลัง" ของ "หัวเมืองมลายู" ที่จะต้องเข้าไปเร่งแก้ไขปรับปรุงให้ดีขึ้น

อาจกล่าวได้ว่า ที่มาของการรับรู้อีกประการหนึ่งที่สำคัญก็คือ การรับรู้ด้วยประสบการณ์จริง ดังจะเห็นได้ในปี พ.ศ.2432 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสแหลมมลายูรวมทั้งเมืองยะหริ่งด้วย สิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงความ "ล่าหลัง" ของหัวเมืองมลายูอีกประการหนึ่งที่ชนชั้นนำไทยรับไม่ได้ และเห็นว่าเป็น "ปัญหา" คือ ความ "ไม่เป็นธรรม" ของผู้ปกครองท้องถิ่นใน "หัวเมืองมลายู" ดังจะเห็นได้จากหลักฐานที่ชาวยะหริ่งได้ยื่นฎีกากล่าวโทษพระยายะหริ่ง และพระยาธานูประดิษฐ์ ผู้ช่วยราชการเมืองความว่า "...กระทำการคุมเหงตัวและราษฎรต่าง ๆ...ฆ่าไม่มีความ...เก็บบริบททรัพย์สมบัติตามชอบใจ..."¹⁴⁸ และกล่าวโทษพระ

¹⁴⁷ สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, *ชีวิตฉันที่ต่าง ๆ ภาค 7* (นิพนธ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแจ่ม ยงใจยุทธ ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 11 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2511), หน้า 62-63.

¹⁴⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายูของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (พระนคร : ศึกษากิจกัมภณีชัย, 2506), หน้า 59.

ยายะหรีงและแม่กองอีกว่า "...เข้าปล้นบ้านหนิควรและฆ่า...เก็บทรัพย์สินสมบัติไป..."¹⁴⁹ และ
ในรายงานการสอบสวนพระยายะหรีงของพระอนันตสมบัติได้ยืนยันความว่า

...พระยายีริง พระยาโยธานุประดิษฐ์...ด้วยเป็นคนไม่รู้ภาษาเสียด
ทีเดียว แลความซึ่งถูกกล่าวหาของราษฎรเป็นอยู่นั้นจริงทุกราย....
พวกหัวเมืองแขกทั้งปวงเข้าใจว่าพระยายีริงเป็นคนชั่วที่สุด ดุร้ายกตขี้
ไพร่ยิ่งกว่าเมืองอื่น ๆ...¹⁵⁰

เมื่อคราวเสด็จนักพ่อนทางใต้ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ได้เห็นถึง
ความไม่เอาใจใส่ในการบ้านเมืองของเจ้าเมืองใน "หัวเมืองมลายู" เมื่อมีโจทก์ฟ้องร้องเรื่อง
บ่อนทอนเมืองระแงะ และ "...เรื่องจินตันหัวกล่าวโทษพระศิริธรรมบริรักษ์เมืองนครว่าไม่ชำระ
ความผู้ร้าย..."¹⁵¹ จากประสบการณ์ที่พบเห็นด้วยตัวพระองค์เองของรัชกาลที่ 5 และสมเด็จพระเจ้า
ฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช รวมถึงจากรายงานราชการทำให้เห็นสภาพการปกครองที่ "ล่า
หลัง" และล้นตลิ่งที่เป็น "คนชั่ว" ไม่เอาใจใส่ในการบ้านเมืองของผู้ปกครองใน "หัวเมืองมลายู"
ว่าเป็น "ปัญหา" นับว่าเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ชนชั้นนำไทยเห็นว่า จะต้องเข้าไปแก้ไขเปลี่ยนแปลง
ให้การปกครองรัดกุมขึ้น เพื่อความสุขและความเจริญของบ้านเมือง จึงนำไปสู่การปฏิรูปการ
ปกครอง พ.ศ.2435 ซึ่งตามมาด้วยการปฏิรูปการปกครองในท้องถิ่นหัวเมืองต่าง ๆ

หัวเมืองมลายูก็เหมือนหัวเมืองอื่น ๆ เนื่องจากเป็นชาวต่างชาติ ต่างภาษาจึงไม่รู้หนังสือ
ไทย ในรายงานของพระศิริธรรมนี้ ผู้อำนวยการการศึกษา มณฑลนครศรีธรรมราช ได้สะท้อน

¹⁴⁹ หจข., ร.5 ม.49/58 เจ้าพระยาพลเทพ ที่สมุหกลาโหมทูลกรมหมื่นเสมมตฯ ที่
152/15410 24 ตุลาคม ร.ศ.112.

¹⁵⁰ หจข., ร.5 ม.62.1/25 พระอนันตสมบัติทูลพระวรวงศ์เธอพระองค์สายสนิทวงศ์ 11
ธันวาคม ร.ศ.109.

¹⁵¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, **ชีวิตฉันที่ต่าง ๆ**
ภาค 7, หน้า 61.

สภาพความ "ขัดสน" ของผู้คน และสภาพ "ไร้การศึกษา" ของคนในท้องถิ่น "บริเวณ 7 หัวเมืองมลายู" ดังความว่า

...เป็นด้วยราษฎรในเมืองนี้ไม่ค่อยนิยมในการศึกษานัก และเป็นคนขัดสนมาก...ราษฎรเป็นแขกเสียโดยมาก ที่จะจัดการศึกษาให้เป็นไปได้ก็เพียงแต่แจกแบบเรียนไว้ในวัดนั้น ๆ แล้วให้พระสงฆ์ในวัดนั้นสอนกันไปเท่านั้น...¹⁵²

ควรกล่าวด้วยว่า ผู้คนส่วนใหญ่ใน "บริเวณ 7 หัวเมือง" เป็นคนเชื้อชาติมลายู ในอดีตชนชั้นนำไทยเรียกผู้คนเหล่านี้ว่า "คนมลายู" หรือบางทีก็เรียกว่า "แขกมลายู"¹⁵³ ซึ่งนับถือศาสนาอิสลาม มีภาษา ขนบธรรมเนียมประเพณีและความเชื่อแตกต่างกับคนส่วนใหญ่ของไทย การศึกษาของผู้คนก่อนจะมีการปฏิรูปการปกครองให้เป็นมณฑลปัตตานีในปี พ.ศ.2449 นั้น ประเพณีการศึกษาของคนอิสลาม นิยมส่งบุตรหลานไปเรียนที่โรงเรียนสอนศาสนา ซึ่งเรียกว่า "ปอเนาะ" กันเป็นส่วนใหญ่ มี "โต๊ะครู" ซึ่งรู้ภาษาอาหรับ และคัมภีร์ศาสนาอิสลามเป็นผู้ทำการสอน ศึกษาตามสุเหร่าหรือมัสยิด หรือเรียนคัมภีร์กูรอ่านกับบิดามารดา วิชาที่ศึกษาเล่าเรียนจากบุคคลดังกล่าวจะเป็นการศึกษาเกี่ยวกับบทบัญญัติในศาสนาอิสลาม การปฏิบัติศาสนกิจ การอ่านคัมภีร์กูรอ่าน และภาษามลายู โดยเฉพาะการศึกษาทางด้านศาสนาดังกล่าวเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับมุสลิม¹⁵⁴

การจัดการศึกษาแบบใหม่คือ การตั้งโรงเรียนในวัดที่อำเภอเมืองแห่งละโรง ส่วนใหญ่มีพระสงฆ์เป็นผู้สอน และเจ้าเมืองเป็นผู้อุปถัมภ์ แต่ผลปรากฏว่าไม่ค่อยมีผู้นิยมส่งบุตรหลานเข้ารับการศึกษานี้ในโรงเรียนวัดเหล่านั้น ทั้งนี้เพราะราษฎรส่วนใหญ่มีฐานะยากจน และนับถือศาสนา

¹⁵² หจช., ร.5 ศ.12/34 รายงานการตรวจราชการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราช ของพระสิริธรรมมุนี ร.ศ.125.

¹⁵³ กระทรวงมหาดไทย, เทศาภิบาล 7 (1 พฤษภาคม คก 128) : 39.

¹⁵⁴ นพดล โรจนอุดมศาสตร์, "ปัญหาการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี (พ.ศ.2449-2474)," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523), บทนำ.

นาอิสลาม นิยมส่งบุตรหลานตนเข้าศึกษาในสถานสอนศาสนาอิสลามตามสุเหร่าหรือมัสยิด ซึ่งมี โต๊ะครูผู้รอบรู้คัมภีร์กุรอาน เป็นผู้สอนมากกว่าจะส่งเข้าศึกษาในโรงเรียนวัดซึ่งสอนภาษาไทยและ พระสงฆ์เป็นผู้สอน¹⁵⁵ ด้วยการที่ผู้คนส่วนใหญ่มีภาษาพูด ศาสนาและขนบธรรมเนียมประเพณีแตกต่างกับคนส่วนใหญ่ของไทยดังกล่าว ในความคิดของชนชั้นนำไทยจึงเห็นว่าเป็น "ปัญหา" อย่างหนึ่งของหัวเมืองมลายูในเวลานั้น ดังจะเห็นได้จากความมุ่งหวังของการจัดการศึกษาในหัวเมืองมลายูที่ต้องการให้เพียงผู้คนสามารถแต่เพียงพูดภาษาไทยได้ เพื่อสร้างเอกภาพให้เกิดขึ้นภายในรัฐแบบใหม่ กล่าวคือ

...จะต้องอุดหนุนการเล่าเรียนภาษาไทยให้เด็ก ๆ มลายูปพูดไทยได้
นี้เป็นข้อสำคัญในเบื้องต้น ด้วยความประสงค์จะให้ใช้ภาษาไทยให้ทั่ว.
...และ...ให้คิดจัดการศึกษาของคนมลายูคือ ให้เด็กทุกคนพูดภาษา
ไทยได้ เมื่อพูดภาษาไทยได้แล้วจะออกจากโรงเรียนก็ตามใจ...¹⁵⁶

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ก็เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า สภาพการศึกษาของ "หัวเมืองมลายู" ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยที่เห็นว่า แม้แต่ "ภาษาไทย" ผู้คนในหัวเมืองมลายูก็ยัง "พูดไม่ได้" นั้น เป็น "ปัญหา" อีกประการหนึ่งในการรับรู้ของชนชั้นนำไทย ซึ่งทำให้รัฐไทยต้องเข้าไปดำเนินการและจัดการด้านการศึกษาใน "หัวเมืองมลายู" ในที่สุด

เนื่องจากเงื่อนไขทางด้านเชื้อชาติ ศาสนาและขนบธรรมเนียมประเพณี รัฐไทยได้พิจารณาการจัดการศึกษาใน "บริเวณ 7 หัวเมืองมลายู" ภายหลังจากที่จัดตั้งเป็นมณฑลปัตตานี พ.ศ.2449 แล้วเป็นพิเศษ เพราะไม่ประสงค์จะให้กระทบกระเทือนทางศาสนาอันอาจเป็นปัญหาการเมืองการปกครองขึ้น รัฐไทยจึงดำเนินการผ่อนผันให้มุสลิมเรียนในสุเหร่าหรือมัสยิด และสอนภาษามลายูได้ตามธรรมเนียมเดิม แต่ยั้งเน้นย้ำให้เพิ่มการสอนภาษาไทยด้วย ถ้าสุเหร่าหรือมัสยิดใดสอนทั้งภา

¹⁵⁵ ณรงค์ นุ่นทอง, "การปฏิรูปการปกครองของมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยพระยาสุโขมนัยวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ.2439-2449)," หน้า 262-264.

¹⁵⁶ นพดล โรจนอดมศาสตร์, "ปัญหาการจัดการศึกษาในมณฑลปัตตานี (พ.ศ.2449-2474)," บทนำ.

ชาวไทยและภาษามลายู รัฐไทยก็จะส่ง เคารวะด้วยเงินปีและมีสิทธิ์ยกเว้นใด ๆ ตามสมควร¹⁵⁷ การจัดการศึกษาแบบใหม่นี้อย่างน้อยก็น่าจะได้แก่ ความพยายามให้ผู้คนใน "หัวเมืองมลายู" พุดอ่าน เขียน "ภาษาไทย" ให้ได้ ซึ่งก็คือ การสร้างความเป็น "เอกภาพ" รวมกันของราษฎรที่เป็นพลเมือง "ไทย" ในความหมายของรัฐแบบใหม่

ใน "หัวเมืองมลายู" และรวมถึงหัวเมืองทางใต้ที่ใกล้ชิดกัน มักจะถูกภัยคุกคามจากโจรผู้ร้าย โจรสลัดอยู่เสมอ จะเห็นได้จากในหัวเมืองฝั่งตะวันตกมี "โจรสลัด" ชุกชุมมาก ซึ่งการป้องกันและปราบปรามโจรผู้ร้ายในหัวเมืองฝั่งตะวันตกตอนนั้น อยู่ในส่วนรับผิดชอบของเมืองนครศรีธรรมราช ส่วนโจรผู้ร้ายที่ก่อความไม่สงบสุขนั้น จะไม่ปฏิบัติการเฉพาะเมืองเดียว แต่จะเที่ยวปล้นเป็นรายทางหลายเมืองตลอดหัวเมืองฝั่งตะวันตก และส่วนใหญ่จะหลบหนีเข้าซ่อนตัวอยู่ที่รอยต่อของเมือง 3 เมือง คือ เมืองนครศรีธรรมราช เมืองตรังและเมืองพัทลุง ดังปรากฏในหนังสือราชการกรมพระกลาโหม และพระราชหัตถเลขาฯ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงพระนิพนธ์ไว้เมื่อคราวเสด็จประพาสหัวเมืองมลายู พ.ศ. 2432 ดังความว่า

...ราษฎรได้รับความเดือดร้อนอย่างยิ่งด้วยโจรผู้ร้าย แต่ในปีฉลู เอกศกที่ผ่านมา มีผู้ร้ายที่ฉกรรจ์ 10 เรื่อง ฆ่าเจ้าทนายตายห้า เรื่อง ไม่ได้ตัวผู้ร้ายเลยสักคนเดียว... เป็นผู้ร้ายมาแต่เมืองพัทลุง บ้าง เมืองปะเหลียนบ้าง เพราะระยะทางเดินข้ามแดนไม่ถึงสิบสองชั่วโมง...¹⁵⁸

ในหัวเมืองมลายูนับว่าภัยจากโจรผู้ร้ายเป็นปัญหาที่ทางชนชั้นนำไทยได้รับรู้ และพบเห็นจนจับบันทึกไว้ด้วยพระองค์เองของรัชกาลที่ 5 ดังจะเห็นได้จากคราวเสด็จประพาสหัวเมืองมลายูอีกครั้งใน พ.ศ. 2433 เมื่อเสด็จถึงเมืองหนองจิก ทรงพระนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องโจรผู้ร้ายชุกชุมใน

¹⁵⁷ สมโชติ อ๋องสกุล, "การปฏิรูปการปกครองมณฑลปัตตานี (พ.ศ. 2449-2474)," หน้า 238.

¹⁵⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายูของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 149.

"หัวเมืองมลายู" ความว่า

...ถามเรื่องการที่สัญญาว่าจะระงับโจรผู้ร้ายกับเมืองตานี พระยาหนองจิกว่า... เดี่ยวนี้ยังมีผู้ร้ายอยู่ในระหว่างแดนเมืองตานีกับเมืองหนองจิก การที่ขัดข้องก็มีอยู่เพราะคนเมืองตานีไม่ยอมสาบานว่าแขกสาบานไม่ได้...¹⁵⁹

ครั้นเมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงถามพระยาตานี กลับได้รับคำกราบทูล ดังความว่า

...เมืองอื่นเป็นการเรียบร้อยดีหมด เว้นแต่เมืองหนองจิกยังมีการเกี่ยวข้องอยู่บ้าง... เหตุที่พระยาหนองจิกพูดนั้น เดิมกระบือเมืองตานีหายตามได้ที่เมืองหนองจิกพระยาหนองจิกเรียกค่าถ่าย 3 เหรียญแล้วส่งโคไป แต่ครั้งโคที่เมืองหนองจิกผู้ร้ายลักไป คนเมืองตานีสกัดผู้ร้ายได้ พระยาหนองจิกก็ยิงให้สาบาน พระยาตานีว่าครวก่อนตัวไม่ได้ให้สาบาน แต่ถ้าพระยาหนองจิกจะให้สาบานก็ตามที่ การก็เลยนิ่งกันไป...¹⁶⁰

อาจกล่าวได้ว่า การรับรู้เกี่ยวกับเรื่องโจรผู้ร้ายในหัวเมืองหนองจิก และเมืองตานีจากหลักฐานที่ได้หยิบยกมานั้น ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นว่าเป็น "ปัญหา" ที่จะต้องกระทำการจัดการให้เป็นที่เรียบร้อย พระองค์ทรงให้ความเห็นเกี่ยวกับการที่ผู้ร้ายชุกชุมว่า ...เราเล่าให้พระยาตานีฟังถึงเมืองที่อยู่ในบังคับอังกฤษ โดยย่อแต่เฉพาะที่ไม่มีอำนาจว่ากล่าวกันและกัน โจรผู้ร้ายจึงได้ชุกชุมขึ้น...¹⁶¹ นอกจากนี้แล้วยังจะเห็นได้จาก รายงานการเสด็จตรวจราชการหัวเมือง

¹⁵⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัชนีโกสินทรศก 109 เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : องค์การคำครุสภา, 2507), หน้า 215.

¹⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 216-217.

¹⁶¹ เรื่องเดียวกัน.

มลายูของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพ ที่รายงานเรื่อง "โจรผู้ร้าย" ในเมืองปัตตานี ดังความว่า

...มีความขัดข้องอยู่บ้างแต่เรื่องโจรผู้ร้ายลักโคกระบือออกไปขายต่างเมือง ข้าพระนุทธเจ้าได้สั่งพระเสนาบดีทักษ์ข้าหลวงหัวเมืองทั้งเจ็ดให้คิดอ่านจัดการให้เป็นที่เรียบร้อยด้วย...¹⁶²

ในใบบอกของพระยาสุขมณีนยวินิต ได้รายงานเกี่ยวกับ "โจรผู้ร้าย" ใน "หัวเมืองมลายู" ที่ทำการปล้นชิงทรัพย์สิ้นและโคกระบือของผู้คน ดังความว่า

...การโจรผู้ร้ายในเมืองนครศรีธรรมราช...มีผู้ร้ายปล้นรวม 6 ราย ผู้ร้ายตีชิง 1 ราย ผู้ร้ายย่องเบา 16 ราย ผู้ร้ายลักกระบือเรือเกวียน 5 ราย ผู้ร้ายทิ้งไฟ 1 ราย รวมทั้งสิ้น 29 ราย...การโจรผู้ร้ายเมืองสงขลา มีปล้นที่แดนเมืองจะนะต่อกับแดนไทรบุรี เมืองบลีศ 2 ราย ผู้ร้ายลักโคกระบือกิน 3 ราย...¹⁶³

จากเอกสารรายงานราชการได้สะท้อนภาพของ "โจรผู้ร้าย" ใน "หัวเมืองมลายู" ซึ่งชนชั้นนำไทยเห็นว่าเป็น "ปัญหา" อันเป็นเหตุผลหนึ่งในการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5

¹⁶² พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพ, **เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ.2439 (ร.ศ.115)**, (กรุงเทพมหานคร : มุลินธิสมเด็จฯ กรมพระยาตำราจรรยาภาพ และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา, 2534), หน้า 35.

¹⁶³ พระยาสุขมณีนยวินิต, "รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ.116," ใน **เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยที่พระยาอมราช (ปั้น สุขุม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ.115-125 (พ.ศ.2439-2449)**, หน้า 160-162.

การรับรู้เกี่ยวกับ "หัวเมืองมลายู" ของชนชั้นนำไทยอีกประการหนึ่ง คือ สภากาญจนาภิเษก ที่ชนชั้นนำไทยคิดว่าเป็น "ปัญหา" ในช่วงเวลาก่อนจะเข้าไปจัดการปกครองเป็นระบบ "เทศาภิบาล" ดังจะเห็นได้จาก รายงานการตรวจราชการใน "บริเวณ 7 หัวเมือง" ของพระยาสุพรรณนัยวินิต ความว่า

...ภาษีอากรยังเก็บอย่างโบราณก่อนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตัวอย่าง เช่น การเก็บค่านาด้วยเอาจำนวนโคสำหรับใช้ไถนา เป็นเกณฑ์เก็บ ภาษีโคคู่ละเท่านั้น ๆ ไม่ต้องรังวัดเนื้อนา (วิธีอย่างนี้เป็นมูลที่เรียกว่า นาคู่โค) ภาษีอากรอย่างอื่นก็ให้จันรับผูกขาดไปเก็บ ใช้ทั้งวิธีชัก ส่วนสินค้าและวิธีให้ซื้อขายแต่เจ้าภาษี...¹⁶⁴

เนื่องจาก "บริเวณ 7 หัวเมือง" เป็นเมืองประเทศราชของรัฐแบบจารีตไทยก่อนที่จะมีการสร้างรัฐแบบใหม่ ดังนั้น รายได้จากการเก็บภาษีอากร จึงไม่ต้องส่งเข้ามาถวายเมืองหลวง ตกเป็นของเมืองนั้น ๆ ไป เจ้าเมืองในบริเวณ 7 หัวเมือง มีอำนาจในบ้านเมืองสิทธิ์ขาด คือ มีอำนาจหน้าที่ที่จะเก็บภาษีอากรตามพิกัดอัตราในบ้านเมือง และจับจ่ายให้สอยตามอำเภอใจและยังมีอำนาจที่จะทำเบี้ยอัฐขึ้นใช้ในบ้านเมืองได้ตามความพอใจด้วย¹⁶⁵ การรับรู้สภาพดังกล่าวของชนชั้นนำไทยเห็นว่าเป็น "ปัญหา" ไม่สามารถยอมรับรูปแบบเดิมในการเก็บภาษีอากรได้ และการเก็บภาษีอากรที่ซ้ำซ้อน เช่น ภาษีชาเข้าชากอก เนื่องจากสินค้าเข้าเมืองใดเมืองนั้นก็เก็บ ออกจากเมืองใดเมืองนั้นก็เก็บ ลูกค้าต้องเสีย 2 ซ้ำ 3 ซ้ำ เพราะภูมิประเทศยกย่อนต้องผ่านหลายเมือง เช่น แม่น้ำตานี ต้นน้ำอยู่ในเขตเมืองยะลา ไหลไปในเขตเมืองหนองจิกก่อน แล้วจึงวกมาออกปากน้ำที่เมืองปัตตานี สินค้าที่ล่องมาตามลำน้ำถึงพรมแดนเมืองหนองจิก หนองจิกก็ตั้งเก็บภาษีผ่านเมืองตรงนั้น ครึ่งเข้าพรมแดนเมืองตานี เมืองตานีก็เก็บอีกครั้งหนึ่ง ทำให้เป็นที่เดือดร้อนมาก บางคนต้องไปออกทางปากน้ำเมืองหนองจิกเพื่อหลีกเลี่ยงภาษี 2 ซ้ำ¹⁶⁶ การเก็บภาษีผ่าน

¹⁶⁴ ฝรั่งค์ นุ่นทอง, ""การปฏิรูปการปกครองของมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยพระยาสุพรรณนัยวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ.2439-2449," หน้า 232.

¹⁶⁵ หจช., ร.5 ม.49/26 พระยาเพชรภิบาล เจ้าเมืองหนองจิกออกความเห็นเรื่องจัดการบ้านเมือง.

¹⁶⁶ หจช., ร.5 ม.49/8 รายงานพระยาศรีสหเทพ เรื่องผลประโยชน์พระยาเมืองทั้ง 7.

ด่าน 2 ซ้ำ 3 ซ้ำดังกล่าว สะท้อนให้เห็นสภาพที่เป็น "ปัญหา" ในความคิดของชนชั้นนำไทย ด้วยเห็นว่า เป็น "การไร้ซึ่งประสิทธิภาพในการจัดเก็บภาษี" จึงทำให้มีการปรับปรุงระบบการเก็บภาษีใหม่ในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ 5 อันสอดคล้องกับวิถีคิดเกี่ยวกับรัฐแบบใหม่ ของชนชั้นนำไทยที่มุ่งสร้างความเจริญก้าวหน้า จำเป็นต้องอาศัยเงินงบประมาณเป็นค่าใช้จ่ายจำนวนมาก

การเก็บ "ส่วย" ก็เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่าเป็น "ปัญหา" ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทย อีกประการหนึ่ง กล่าวคือ การเก็บส่วยในบริเวณ 7 หัวเมือง เจ้าเมืองแยกเก็บเป็น 2 ประเภท คือ ส่วยที่เรียกเก็บเป็นเงิน หรือสิ่งของแทนการเกณฑ์แรงงานอย่างหนึ่ง และส่วยที่เรียกเก็บเป็นเงินสำหรับทำดอกไม้เงิน ดอกไม้ทอง เครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายยังเมืองหลวง ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าส่วยเครื่องราชบรรณาการ ครั้นต่อมารัชกาลที่ 5 โปรดให้มีการยกเลิกเก็บส่วยเครื่องราชบรรณาการ แต่เจ้าเมืองใน "บริเวณ 7 หัวเมือง" ยังคงเรียกเก็บอยู่ตามเดิม ทั้งนี้ เจ้าเมืองทั้งหลายพากันเข้าใจว่า

...การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกเว้นไม่ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการนั้น ก็เพื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองเหล่านั้น เก็บเอาเงินส่วยเครื่องราชบรรณาการเป็นผลประโยชน์ตนโดยเต็มที่...¹⁶⁷

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นว่า เป็นการเข้าใจผิดของเจ้าเมืองทั้งหลาย ครั้นจะบอกให้กลับไปส่งส่วยดอกไม้เงินดอกไม้ทองดังเดิมก็ไม่ได้เพราะบอกงดไปแล้ว พระองค์ทรงเห็นว่า สถานดังกล่าวเป็น "ปัญหา" ที่ยุ่งยากจุกจิก ดังจะเห็นได้จาก สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ได้ทรงกราบทูลเสนอให้เลิกการเก็บส่วยในบริเวณ 7 หัวเมือง ความว่า

...การเก็บส่วยในบริเวณ 7 หัวเมืองนี้ ฝืนเคราะห์ดีแล้วเป็นการยุ่งยากกระจุกกระจิก เป็นเครื่องก่อให้เกิดราษฎรอัจฉาริชยา กัน ถือเหล่า

¹⁶⁷ หจช., ร.5 ม.49/16 เรื่องเก็บเงินค่าราชการแทนส่วยต้นไม้ทองเงินและเพิ่มผลประโยชน์พระยาเมือง ร.ศ.121.

ถือหมู่เป็นเขาเป็นเรา ด้วยเหตุที่เสียส่วยไม่เท่าเทียมกัน จึงเห็นสมควรให้เลิกการเก็บส่วยต้นไม้ทองเงิน ส่วยหวาย และส่วยกระดาน หรือส่วยรายเนี่ยนเสีย ให้เรียกเก็บแต่เงินค่าราชการทุกปีไป...¹⁶⁸

ต่อมารัชกาลที่ 5 ได้ให้ยกเลิกการเก็บส่วยทุกชนิดใน "บริเวณ 7 หัวเมือง" ตั้งแต่ พ.ศ. 2449 เป็นต้นไป โดยให้เก็บเป็นเงินค่าราชการแทนทุกเมือง ซึ่งเป็นปีเดียวกับการยก "บริเวณ 7 หัวเมือง" ขึ้นเป็น "มณฑลปัตตานี" นั่นเอง

ควรกล่าวด้วยว่า "บริเวณแขก 7 หัวเมือง" ซึ่งได้แก่ ปัตตานี ยะลา ยะหริ่ง รามันห์ ระแงะ สายบุรี และหนองจิก มีความสำคัญทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจมาก ความสำคัญทางการเมืองนั้นพิจารณาจากสถานที่ตั้งทางภูมิศาสตร์เนื่องจากบริเวณหัวเมืองทั้ง 7 อยู่ใกล้กับดินแดนที่อังกฤษกำลังแผ่ขยายอิทธิพลเข้าครอบครองจึงเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องจัดการอย่างใดอย่างหนึ่งเกี่ยวกับการปกครองให้เป็นระเบียบกว่าเดิม ดังปรากฏในคำกราบบังคมทูลของพระวิจิตรวราสารัตนกุล เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า

...หัวเมืองแขกมาลาญเวลานี้ สังกัดอังกฤษอยากได้เต็มที ถ้านิ่งเฉยเสียไม่จัดการให้เจริญขึ้นบ้าง น่ากลัวอังกฤษจะหาเหตุยกขึ้นพดนาโลต่าง ๆ ตามอุบายของเมืองที่มีอำนาจ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าพบกับเจ้าเมืองสิงคโปร์ที่บีนัง ฟังเสียงพูดแลความว่าเมืองแขกอยู่เพียงไหน ไทยอยู่เพียงนี้ก็เห็นได้ว่า ความต้องการของอังกฤษต้องการตั้งแต่เมืองแขกออกไป...¹⁶⁹

ส่วนความสำคัญทางเศรษฐกิจของ "บริเวณ 7 หัวเมือง" กล่าวได้ว่าดินแดนแถบนี้มีความอุดมสมบูรณ์มาก ดังรายงานคำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 7 ธันวาคม

¹⁶⁸ เรื่องเดียวกัน.

¹⁶⁹ หจช., ร.5 ม.49/28 พระวิจิตรวราสารัตนกุล เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย สำเนาที่ 42196 14 กุมภาพันธ์ ร.ศ.114.

พ.ศ.2439 ความว่า

...ภูมิลำเนาของแขกทั้งเจ็ดซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเห็นแลได้สืบสวน
ทราบความในคราวนี้ เห็นเป็นเมืองที่บริบูรณ์อย่างปลาต จะหาเมือง
มลายูเมืองใดในแหลมมลายูนี้เปรียบได้เสมอเหมือนเปอันไม่มี คือหัว
เมืองที่อยู่ริมทะเลสี่เมือง เมืองหนองจิกเป็นเมืองที่นาดีหาเมืองจะ
เปรียบมิได้อาไครยเข้าเป็นสินค้าใหญ่ในเมืองตานีมีนาเกลืออย่างเดียว
ตลอดแหลมมลายูสินค้าเกลือ เมืองตานีขายได้อย่างแพงถึงเกวียนละ
16 เหรียญ...เมืองยี่หริ่งเป็นเมืองที่มีปลาบริบูรณ์เป็นสินค้าใหญ่ใน
เมืองนี้ เมืองสายในพื้นเมืองเองอยู่ข้างทราวม แต่ก็อยู่ปากน้ำทางสินค้า
ขึ้นล่องบริบูรณ์ ส่วนเมืองที่อยู่ข้างใน 3 เมือง คือ ยะลา รามัญ ระแง
เหล่านี้ล้วนเป็นเมืองอุดมด้วยแร่ของป่าซึ่งเป็นสินค้าได้หลายอย่าง ถ้าจัด
การบำรุงให้ดี น่าจะมีผลประโยชน์ได้มากกว่าเมืองใดใดในแหลมมลายู
ทั้งสิ้น...¹⁷⁰

นอกจากนี้ยังปรากฏในรายงานพระอนันตสมบัติ ผู้ช่วยราชการเมืองสงขลา เรื่องความอุดม
สมบูรณ์ของเมืองระแงะอีกว่า "...ระแงะเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำมาหากินมีตำบล
บ้านสิบห้าตำบล ทุ่งที่ทำนาก็มีมาก แผ่นดินรับน้ำทั่วเมืองจะทำนาหรือปลูกต้นไม้อื่น ๆ ก็ได้
ผลทั้งสิ้น..."¹⁷¹

ความอุดมสมบูรณ์ในทรัพยากรธรรมชาติมากมายของ "หัวเมืองมลายู" สอดคล้องกับการ
สร้าง "รัฐแบบใหม่" หมายความว่า นอกจากสภาพ "ความล้าหลัง" ในด้านต่าง ๆ ที่ชนชั้นนำ
ไทยเห็นว่าเป็น "ข้ออ่อนด้อย" และเป็น "ปัญหา" ที่ชนชั้นนำไทยไม่สามารถยอมรับได้แล้ว "ความ
อุดมสมบูรณ์" ของหัวเมืองมลายูดังกล่าวนั้นหมายถึง "ความพร้อม" ของท้องถิ่นนั้น ๆ ในการที่จะ
ก้าวไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่เจริญก้าวหน้าขึ้น

¹⁷⁰ หจช., ร.5 ม.2 14/74 รายงานคำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ วัน
ที่ 7 ธันวาคม ร.ศ.115.

¹⁷¹ หจช., ร.5 ม.62. ล/25 พระอนันตสมบัติ-พระยาสุนทรานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมือง
สงขลา 11 ธันวาคม ร.ศ.109.

กล่าวโดยสรุป ใน "รัฐแบบจารีต" ก่อนสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 ชนชั้นนำไทยยอมรับได้ใน "ความเป็นอิสระ" ของ "ท้องถิ่น" ต่าง ๆ เช่น "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" "ล้านนา" และ "หัวเมืองมลายู" ซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางกรุงเทพฯ กับ "ท้องถิ่น" เหล่านี้ในแบบรัฐจารีตเป็นแบบหยัดหยันหละหลวม แต่ในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2425 อันหมายถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ระหว่าง พ.ศ.2411-2453 ชนชั้นนำไทยไม่สามารถยอมรับอำนาจการปกครองที่มี "ความเป็นอิสระ" ของ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" "ล้านนา" และ "หัวเมืองมลายู" ได้อีกต่อไป ด้วยเห็นว่า "ความล่าช้า" "ความเกียจคร้าน" "การไร้การศึกษา" "ความไร้ระเบียบวินัยและกฎหมายอันนำไปสู่ปัญหาอาชญากรรม" "การไร้ประสิทธิภาพในการจัดเก็บภาษี" ฯลฯ ของ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" "ล้านนา" และ "หัวเมืองมลายู" เป็น "ข้ออ่อนด้อย" และเป็น "ปัญหา" จึงนำไปสู่การปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 ความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยดังกล่าว เกิดขึ้นท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงแนวความคิดเรื่องรัฐและกษัตริย์ ซึ่ง "รัฐแบบใหม่" จะให้ความสำคัญอยู่ที่ "ดินแดนและอาณาเขตที่แน่นอน" กษัตริย์ทรงมีอำนาจจำกัดอยู่ภายในอาณาเขตที่แน่ชัดไปยังอย่างแน่นอน และกษัตริย์ทรงทำหน้าที่พระราชทานสิ่งต่าง ๆ ให้ราษฎรทั้งหลายบรรลุความสำเร็จในโลกนี้ การเสียดินแดนอากรถูกเน้นอย่างมากว่าเป็นสิ่งที่ทำให้รัฐมีความมั่นคงและเจริญก้าวหน้า

ด้วยเหตุผลดังกล่าว รัฐไทยได้เข้าไปดำเนินการและจัดการปฏิรูปการปกครองใน "ท้องถิ่น" ต่าง ๆ คือ "หัวเมืองลาวภาคอีสาน" "ล้านนา" และ "หัวเมืองมลายู" ซึ่งเป็นกระบวนการสร้างความเป็น "เอกภาพ" ให้เกิดขึ้นของ "รัฐแบบใหม่" ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับ "ท้องถิ่น" จากอาณาบริเวณที่เป็นอิสระของ "รัฐแบบจารีต" มาเป็น "ท้องถิ่น" ที่มีความสัมพันธ์ในลักษณะที่ขึ้นต่อศูนย์กลางกรุงเทพฯ อย่างเข้มข้นในความหมายของ "รัฐแบบใหม่" ดังจะได้อภิปรายให้เห็นถึง ขั้นตอน การดำเนินการและจัดการกับ "ท้องถิ่น" ในบทที่ 4 ต่อไป